

גיליון מורחב
במלאת 40 שנה לנפילתו
של שלמה אומן ז"ל עקה"ש
ובסופו רשימת הספרים שנסקרו ב'המעין'

מכון שלמה אומן
מכון מחקר תורני

המעין

גיליון 242 • תמוז תשפ"ב
[כרך סב, גיליון ד]

הַמַּעֲיִן

בתוכן:

- 5 יוידע קספר כולכם בדין... ברוך מחיה המתים' / **דבר העורך**
- 7 על שלמה אומן ז"ל
- 11 ביורום הלכתיים ויחסם למציאות / **שלמה אומן ז"ל**
- 16 מכתב בעניין היחס לשירות בצה"ל / **שלמה אומן ז"ל**
- 17 כל קבוע כמחצה על מחצה / **הרב אופיר סעדון**; תגובה: **פרופ' יונתן אומן**,
פרופ' ישראל אומן, **שהם בריס**

איגרות גדולי ישראל

- 26 איגרות רידב"ז אל רש"י הילמן זצ"ל בעל 'אור הישר' / **רבי יעקב דוד וילובסקי זצ"ל** (רידב"ז)
- 29 בעניין קנין בשבת / **הרב שלמה זלמן אורבך זצ"ל**

הלכה ואקטואליה

- 32 חיוב מזונות הילדים / **הרב דוד ברוך לאו**
- 47 קימה לכבוד רבו בזמננו / **שלום ניסים בוזגלו**, **ישי בורנשטיין**
- 54 נספח: **מכתב הרב יצחק יוסף**
- 54 האם מותרת 'המתת חסד' על ידי אמירה לגוי? / **הרב יצחק רונס**
- 65 דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצית מופרית של פֶּרָה / **הרב פרופ' ארי זיבופסקי והרב יואל קניגסברג**; תגובה: **הרב זאב וייטמן**; תגובת המחברים ...
- 77 האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אֶקו" ודומיו בשבת? / **הרב איתן קופיאצקי**
נספח: **מכתב הרב דוב ליאור**

ענייני שמיטה

- 91 חשבונות השמיטה התמוהים בספר כפתור ופרח / **שי ואלטר**
- 102 "בחריש ובקציר תשבות" – שיטת הרמב"ם: שיעור ודברים לזכרו של
מור' הגאון המופלא רבי שלמה פיער זצ"ל / **פרופ' דוד הנשקה**
- 116 ביורום בעניין פירות שביעית בצה"ל / **הרב מרדכי עמנואל**;
תוספת מאת **הרב אליעזר רייכמן**

ביורוי הלכה

- 126 לבירור המושג התלמודי 'גובהה של עיר' / **פרופ' יוסי כץ**
- 135 'עשר בשביל שתתעשר' רק בצדקה שקעבר למעשר / **הרב מיכאל דושינסקי**

עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת 'האח והאחות' לאור ממצאים חדשים /
140 הרב אורי רדמן

לבוא חמת - 'מעלני אנטוכייה': האם קטנו התרגומים הארצישראלים מפשוטו
של מקרא? / הרב ד"ר מרדכי הלפרין

תפילה ולשון הקודש

156 מיפוי נוסחי התפילה / הרב אהרן גבאי

לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית /
185 הרב ד"ר יהונתן וורמסר

תגובות והערות

עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים / הרב עמיחי כנרת; 'מבורכת ה' ארצו' /
196 הרב איציק אמת; תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה / פרופ' אביעזרי פרנקל ...

זיכרון להולכים

הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל / הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל

"מה' מצַעֲדֵי גֶבֶר וְאָדָם מֵהַ יָבִין דְּרָפֹו": דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל /
204 הרב חיים סבתו

208 משה עבד ה': על סבא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל / הרב שמואל רפפורט

ארבעה כתרים: מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל /
212 הרב יהושע וייסינגר

על ספרים וסופריהם

שרידים מפירושו למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו / פרופ' יעקב שמואל שפיגל
218 אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון /

240 הרב יהודה זייבלד

255 התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס / פרופ' עווד ישראלי
להגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל וילקוט המפרשים החדש' של

מהדורת 'עוז והדר' / הרב יעקב טריביץ

259 קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל,
עי"פ הקדמתו לשו"ת 'ביע אומר' / הרב נתן קוטלר

264 הרב יעקב טריביץ

274 נתקבלו במערכת

309 רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' בגיליונות 'המעין'

379 רשימת הספרים שנכתבו עליהם מאמרי סקירה וביקורת בגיליונות 'המעין'

388 רשימת המאמרים בכרך סב [גיליונות 242-239]

מיפוי נוסחי התפילה

- פרק א. פתיחה
פרק ב. השתלטות הנוסח הספרדי על רוב העולם לאחר גירוש ספרד
פרק ג. נוסחאות וסידורי תפילה שנערכו ע"י חכמים קדמונים
פרק ד. 11 "נוסחאות יסוד" של עדות שונות
פרק ה. 11 "הנוסחאות המורכבות" של עדות שונות
פרק ו. נוסחי בבל בגניזה הקהירית
פרק ז. נוסחי ארץ ישראל
פרק ח. מנהגי ביזנטיון-רומאניה
פרק ט. מנהגי מחוזות אלג'יריה
פרק י. האחידות הפנימית של נוסח אשכנז
פרק יא. מצב המיפוי בנוגע לתחום הפיוט
פרק יב. מצב המיפוי לגבי ניקוד התפילה
סיכום
נספח: תרשים מיפוי נוסחי התפילה

פרק א. פתיחה

מזה שנים כותב השורות עוסק בחקירת נוסחי התפילה השונים והשתלשלותם מדור לדור. עשרות ספרים ומאות מאמרים נכתבו בתחום זה, ולמרות הכל דומה בעיניי כי המחקר עדיין ניצב בראשית דרכו. די אם נציין את העובדה כי נוסחי תפילת עמידה לחול של נוסחי ארץ ישראל, רס"ג, ור' שלמה בר נתן אלג'באלי (להלן:

* חלק קטן ממאמר זה (תמצית הפרקים: א-ה ז י יא) נדפס תחילה בשם 'הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים', תחת שם העט "הרב יהודה כהן", ירושתנו ספר שביעי (תשע"ד), עמ' רנג-רנז. חלק קטן נוסף (הרחבה של פרק ב) התפרסם בפרק א של מאמרי: 'בירור מקיף במנהג אמירת ברכת מעין שבע בליל הסדר שחל בשבת', מנורה בדרום כא (ניסן תשפ"א), עמ' נד-נו. פרק יב נדפס במאמרי: 'יישוב ניקוד תיבת גליתינו בחיריק', מנורה בדרום כט (כסלו תשפ"ב), עמ' ל-לא הע' ה. כעת בא לכאן כל החומר משולב יחד ובתוספת כמה פרקים חדשים לגמרי (פרקים ו ח ט), וגם שאר הפרקים הורחבו מאוד ונוספו בהם עשרות פרטים חשובים, ואף נזכרו כאן נוסחים חדשים שלא נזכרו במאמרי ב'ירושנתנו' [נוסחאות יסוד חדשות: מרוקו, מצרים הארוך, אפגניסטן, תימן הקדום. נוסחאות מורכבות חדשות: מצרים הקדמון, מצרים הקצר, מצרים הבינוני, רומאניה ענף סיצליה. מלבד זאת שינתי את דעתי בענין נוסח רע"ג, שבירושתנו כתבתי שנוסח רע"ג שובש ללא היכר על ידי מעתיקים ולא ניתן לשחזרו, וראה עתה הע' 8. גם את הסידור המזרחי כתי"ג ניצבורג 1283 במנורה בדרום' כא הנ"ל זיהיתי כסידור בגדד, וראה להלן הע' 36 שאינו אלא סידור מדמשק. כמו כן בירושנתנו כתבתי שנוסח קטלוגיה זהה לנוסח פרובנס, וטעות היתה בידי, כי רק רובו כפרובנס אך יש בקטלוגיה שרידים רבים של נוסח ספרד, ולכן נוסח קטלוגיה נוסף כעת לנוסחאות המורכבות]. המאמר הנוכחי יהיה בעז"ה חלק מספרי "ב שיערי תפילה", שבו אציג את נוסח תפילת העמידה המדויק לפי כל המנהגים ולפי עדויות כל כתבי היד. הספר כמעט מוכן, ואני מצפה שגוף פרטי או ציבורי יקח על עצמו את פרסומו.

רשב"נ), נתפרסמו בשלמותם רק בט"ו השנים האחרונות¹.

עם גילוי הגניזה הקהירית נמשכו רוב חוקרי התפילה לחקירת הנוסחאות שנתגלו בה², ומתוך כך נזנחה חקירת מאות הסידורים השלמים והברורים מכל תפוצות ישראל, הנגישים היום במאגרים הדיגיטליים ובמכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, וניתן לשאוב מהם לא פחות מידע מאשר מאלפי קטעי הגניזה הבלליים³ הקרועים. נוסף על כך, למרות שידועים לנו הרבה מנהגי תפילה מובחנים ומוגדרים במספר גדול של כתבי יד ודפוסים, כגון מנהגי אשכנז, צרפת, פרובנס, קטלוניה, ספרד, איטליה, רומאניה, תימן, פרס וארם צובא (=העיר חלב שבצפון סוריה), עדיין לא יצאה לאור מהדורה מדעית שתכלול סידור תפילה שלם עם מכלול שינויי נוסחאות מכל כתבי היד והדפוסים אף של אחת העדות הנ"ל. מצב זה גורם שכל המאמרים והספרים שנכתבים במטרה לחשוף את נוסח התפילה הקדום והגלגולים השונים שעברו על הנוסחאות לוקים מאוד בחסר, והמחקר נעשה ללא ראיית התמונה המקיפה, וידוע מאמר החכם "אין חוכמתו של אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעים".

כך עדיין לא ניתנה תשובה אף לשאלה הבסיסית ביותר: כמה נוסחי תפילה יש

1 ע"י מכובדי פרופ' אורי ארליך. נוסח א"י בשלמות החל להתפרסם על ידו בשלבים בשנים תשס"ה-תשע"ד, ראה: אורי ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 1-22; הנ"ל, 'קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יט (תשס"ו), עמ' 1-22; ובשלמות בספרו החשוב 'תפילת העמידה של ימות החול', ירושלים תשע"ד (להלן: ארליך, עמידה), ובו שנו"ס מרוב ככל קטעי הגניזה (תקל"ז) במספר, 52 מהם של מנהג א"י). בצירוף מחקר מעמיק. נוסח העמידה לחול האמיתי של רשב"ן פורסם לראשונה על ידי הנ"ל: 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ג ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, ד (תש"ע), עמ' ט-כו; נוסח העמידה לחול מסידור רס"ג בצורה מדויקת על פי קטעי הגניזה נדפס לראשונה על ידי הנ"ל: 'לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג', פעמים, 121 (תש"ע), עמ' 67-99. נוסח העמידה שבסידור רשב"ג הנדפס הוא על פי כתב יד וטיקן לבדו, שבתפילת העמידה העתיק את נוסח העמידה הפרסי ולא את של רשב"ן. נוסח העמידה שבסידור רס"ג הנדפס נעתק על פי כתב יד אחד בלבד, הרחוק לא מעט מהנוסח המקורי של המחבר.

2 ובפרט בנוסחי א"י, וכפי שתיאר וידר: "חוקרי הגניזה נמשכו אחרי שרידים המשקפים את הנוסח הארץ-ישראלי, שהקסימם בזרותו ובסטייתו הקיצונית מהנוסח המקובל". ראה: נפתלי וידר, התגבשות התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תש"נ, עמ' 13.

3 הדגשתי 'הבלליים', כי לשוא נחפש את נוסחי א"י מחוץ לגניזה, וגם לעניין קביעת נוסחו המדויק של סידור רס"ג חובה עלינו להיעזר בקטעי הגניזה, וכן חובה להשתמש בקטעי הגניזה לצורך שיחזור רוב פרק א של סידור רשב"ן, מאחר וחלק זה חסר בכתב יד אוקספורד 896 המדויק הנזכר להלן הע' 12. אך לגבי נוסחי בבל נוכל לקבל כמעט את אותם נתונים מתוך אלפי הסידורים השלמים, וקטעי הגניזה לעניין זה אינם משנים את התמונה הכללית, וכדלהלן הע' 49.

בידינו? אלו מבין נוסחי התפילה המוכרים ניתן לכנותם 'אבות נוסח', ואלו נוסחאות אינן אלא ענפים ותרכובות שלהם? לדוגמה: האם נוסחי רומאניה, כפא, קורפו וקנדיא הם ארבעה נוסחים מקוריים, או שארבעתם הם ענפי נוסח של נוסח אחד בלבד? במאמר זה אציג בקיצור את המסקנות שהעלו מחקריי בנושא זה. תשובה מנומקת ומקיפה לשאלות אלו מצריכה ספר שלם, ולא אוכל במסגרת מאמר מצומצם זה להציג את כל ההוכחות והנימוקים לכל קביעה שלי בנושא, ועם זאת אשתדל לציין בקצרה את עיקרי ההוכחות לרוב הקביעות דלהלן. אני מקווה לפרסם בשנים הקרובות עוד מאמרים ומחקרים בתחום זה, ולהרחיב יותר בנקודות שונות שאזכיר כאן בקצרה ממש.

פרק ב. השתלטות הנוסח הספרדי על רוב העולם לאחר גירוש ספרד

לפני שניגש לגוף המאמר, נקדים הקדמה בסיסית: כיום הכינוי 'קהילות הספרדים' כולל את בני תורכיה, יוון, סוריה, עיראק (=בבל), פרס, בוכרה, מצרים, מרוקו, אלג'יר, תוניס, לוב, קרים והודו⁴, וכן את קהילות הספרדים שבאיטליה ועוד. אולם הכללה זו התפשטה בהדרגה אך ורק מגירוש ספרד ואילך⁵, ולפני כן היו מכונים 'ספרדים'

4 עם כי יש חלוקה פנימית בין 'עדות המזרח' (סוריה, עיראק, פרס ובוכרה) ו'עדות המערב' (צפון אפריקה הכוללת את מרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב), שהראשונים תיקנו נוסח תפילתם לפי הארז"ל והרש"ש ובן איש חי, והאחרונים מחזיקים בנוסח ליורנו שרוב השינויים הנ"ל לא נכנסו בו. ומלבד זאת יש מעט נוסחאות ספרדיות מקוריות אצל עדות המזרח יותר מעדות המערב, וזאת מחמת שעדות המזרח השתמשו בעבר בסידורי דפוס אמסטרדם שיש בהם מעט נוסחאות יותר מקוריות מדפוסי ליורנו, שמאחר ונדפסו באיטליה ספגו מעט השפעות מנוסח איטליה ובפרט בענייני ניקוד.

5 בעיר **אלג'יר** עברו למנהג קטלוניה עם הגעת קהילה הקטלונית לאלג'יר בפרעות של שנת קנ"א. **שאר צפון אפריקה** עברו כנראה למנהג ספרד רק אחרי גירוש ספרד בשנת רנ"ב, וגם זה רק בהדרגה [למשל בני **טריפולי** הדפיסו בונציא ש"ח את הספר שפתי רננות, ותפילות הקבע שבו כולם כנוסח צפ"א הישן, וכדלהלן הע' 23. וכן בימים נוראים **בקצנטינה שבאלג'יר** עד אמצע המאה הי"ז התפללו שם בנוסח צפ"א הקדום עם השפעות מהספרדים, וכל זאת מלבד העובדה שקהילת התושבים בפאס שבמרוקו המשיכה לנהוג את רוב מנהגיה עד הדור האחרון ממש]. **במצרים** בזמן הרדב"ז עוד היו קהילות של "מוסתערבים". **בארם צובה** לפחות עד שנת ש"כ התפללה קהילת המוסתערבים בנוסח אר"צ, שהרי בשנה זו טרחו להדפיס שוב את סידורם, אולם יותר מאוחר עברו גם הם לנוסח ספרד אף ש"באופן רשמי" עדיין היו קהילה נפרדת עד לפני כמאה שנה. בכמה מקהילות **איטליה ויוון** השינוי התרחש בזמן מהרשד"ם וכמו שהובא למעלה בשמו, אולם בהרבה מקומות באיטליה עד הדור האחרון החזיקו בכל עוז בנוסחם העתיק, ואפילו כיום קיים מנהג אטלייני בהרבה בתי כנסיות באיטליה ובבית כנסת אחד בירושלים. וכן מנהג רומאניה-יוון עדיין מתקיים בימינו וכדלהלן בפרק ח. גם בני **כפא** החזיקו עד לאחרונה במנהגם העתיק, ועיין לקמן הע' 60 שרק בשנת תקע"ד עברו בני כפא להתפלל בנוסח הספרדים. לגבי זמן התקבלות הנוסח הספרדי אצל בני **פרס ובוכרה**, עיין לקמן הע' 30, שנוסח פרס הקדמון נהג הלכה למעשה

רק יהודי ארץ ספרד בלבד, ולכל אחת מהקהילות הנ"ל היו מנהגים עצמאיים בכל תחום וגם נוסח תפילה יחודי משלה. נוסחים אלו שרדו בדרך כלל רק בכתבי יד, ולא נדפסו מעולם.⁶

המהפכה הספרדית הזו מתוארת בפירוט רב בשו"ת מהרשד"ם חלק או"ח סימן לה, שאף תמך בכל עוז במהלך זה, ולא ראה בו "שינוי מנהג" שיש להימנע ממנו. וזה לשונו:

קהל אחד שסדר תפילתם כפי מנהג אבותיהם היה על דרך אחת, ולאורך הזמן וטלטול הגלויות באו במלכות הלזו, מלכות תוגרמה יר"ה, ונתבלבלו המנהגים, וכמעט נתהפך כל העולם לסדר תפילת ספרד, יען כי הם הרבים במלכות זה ותפילתם צחה ומתוקה, וכולם או רובם הניחו מנהגם ונמשכו אחר מנהג ספרד, כמו שהוא היום בעיר ואם שאלוניקי יע"א שק"ק קאלאברייא ופרווינציא וסיסיליא ופוליא תפשו מנהג ספרד, לא נשאר כמעט כי אם הק"ק אשכנז שלא שינו מנהגם... ויש מערערים לומר שאינם רוצים להתפלל אלא כסדר מנהג אבותיהם, ורוב הקהל, רוב בנין ורוב מנין, אינם רוצים להתפלל אלא על סדר תפילת ספרד כמו שעשו זה ימים, והיא התפילה הסדורה בפייהם, ואם יאמרו עתה סדר תפילת אבותיהם הקדום לא ידעו להתפלל וכמעט יפסידו תפילה לעולם, לכן שואלין אם יפה עושים במה שתופשים מנהג ספרד.

תשובה. נראה דאע"ג שיש עניינים שהדבר הגון ונראה-טוב לאחוז האדם במנהג אבותיו, וקרוב הוא שנכנס זה באזהרת ואל תטוש תורת אמך, מ"מ בכי האי גוונא בעניין זה טוב ויפה להניח המנהג ההוא ולאחוז בסדר מנהג ספרד. והטעם שאני אומר כן, כי לעניות דעתי לא מצאנו ולא ראינו שאין לשנות מנהג אבותינו כי אם בדבר שיש בו נדנוד איסור... אשר ע"כ אני אומר שכיון שדרך סדר ומנהג ספרד בטוח מכל נזק הנוכח... צריך להחזיק הדין עם אותם התופסים סדר מנהג ספרד אשר הוא סדר צח ומסודר בפי הכל, חכם וטיפש, ויכולים לכונן לחזרת ש"צ, מה שאין כן שאר המנהגים, כי אפילו הש"צ אינו יודע מה שמוציא מפיו, ושאר אנשי הקהל עומדים ומדברים בדברי הבאי, ויש בזה משום מי ביקש זאת כו'. וא"כ מצוה לתפוס בסדר תפילות [ספרד] ולהחזיק טובה למחזיקים במנהג ספרד, והם עיקר במלכות הזה מלכות תוגרמה יר"ה.

⁶ בפרס רק עד המאה הט"ז, ואילו בבוכרה הוא החזיק מעמד עד שנת תקנ"ג.

להבדיל גם כל תושבי צפון אפריקה וארצות המזרח התיכון מכונים 'ערבים' וכולם דוברי השפה הערבית, אולם במקור ארץ ערב היא ערב הסעודית, ורק עם התפשטות דת האיסלם בכל הארצות הנ"ל, עברו שם לדבר ערבית וקיבלו את התואר "ערבים".

בנוסף חשוב לדעת שארץ ספרד כללה שלושה מחוזות עיקריים: **קטלוניה**, **אראגוניה** ו**קסטיליה**, ובכינוי 'ספרד' סתם בזמן הראשונים הכוונה הייתה בדרך כלל למחוזות **קסטיליה וסיביליה** וגם למחוז **אנדלוסיה** שבדרום⁷ [ויחד עמם ארץ **פורטוגל**], אבל במחוז **קטלוניה** שבצפון מזרח ספרד נהגו ברוב הדברים כמו שכנתם **פרובנס** וכדלהלן, וגם במחוז **אראגוניה** הסמוך **לקטלוניה** הושפעו במקצת ממנהג קטלוניה. לעומתם **באשכנז**, למרות שקהילות האשכנזים מחולקות בין **פולין** (מזרח אירופה) ל**אשכנז** (מערב אירופה), בנוסח תפילות הקבע אין ביניהם חילוקים משמעותיים, וראוי להחשיבם לנוסח תפילה אחד.

פרק ג. נוסחאות וסידורי תפילה שנערכו ע"י חכמים קדמונים

א. סדר רב עמרם גאון (רע"ג). ברובו הגיע לידינו בכתבי יד אירופאיים, ועיקרו בשלושה כתבי יד שלמים מלפני כחמש מאות שנה (וכן נשמר בכמה קטעי גניזה בוודדים, חלקם בכתביה מזרחית). בכל אחד מכתבי היד השלמים נמצאות הוספות שונות של עורך או עורכים, וההנחה הרווחת במחקר היא שהנוסח המשותף לשלושת כתבי היד הוא הנוסח המקורי של רב עמרם גאון⁸. מקובל לומר שה'סדר'

7 בתגובתי להערה על מאמרו של הרב אהרן גבאי הנחת תפילין בחול המועד, ירחון האוצר כז (ניסן תשע"ט), עמ' רצב-רצד. הראיתי שקרוב הדבר שנוסח התפילה במחוז אנדלוסיה מאז ומקדם היה זהה לנוסח שאר מחוזות ספרד ובראשם קסטיליה, ועכ"פ בדורות הסמוכים לגירוש בוודאי התפללו באנדלוסיה באותו הנוסח שבו התפללו בשאר מחוזות ספרד.

8 הרחיבו בזה דניאל גולדשמידט במבואו לסדר רע"ג וגם שאר מהדירי סדר רע"ג. כלל הדברים, כפי שעתיד להתפרסם בספרי "י"ב شعרי התפילה": כתב יד **מ** הוא בכתביה ספרדית ומושפע מנוסח התפילה הספרדי הנהוג במחוז ארגוניה, ובכמה מקומות אף נוספו בו כמה חטיבות תפילה שלמות של נוסח ארגוניה; כתב יד **ז** הוא איטלקי ומושפע מנוסח התפילה האיטלקי ומקורו בכתב יד ספרדי ולכן מושפע גם מהנוסח הספרדי; וכתב יד **א** מושפע קצת מנוסח צרפת, אך גם מנוסח ספרד הקדום. בהרבה מאוד מקרים שלושת כתבי היד שומרים על נוסחי תפילה קדומים, שאין להם זכר כלל בכל מנהגי התפילה שהכירו הסופרים הנ"ל, והרי כמה דוגמאות: **וקרא דרוך לקבצנו יחד (ברכת קיבוץ גלויות)** - נוסח זה נשתמר בשלושת כתבי היד (וכ"ה בנוסחים קדומים בגניזה וברומאניה ועוד), בניגוד לנוסח "וקבצנו יחד" השגור בפי סופריהם באיטליה צרפת וארגוניה; **והשב עבודה (ברכת העבודה)** - כ"ה בשלושת כתבי היד, נוסח זה מצוי אך ורק ברס"ג, רשב"ן והרבה קטעי גניזה. והוא בניגוד לכל נוסחי אירופה ולרוב נוסחי המזרח (אר"צ ודמשק ופרס ותימן ורמב"ם) שכולם כאחד גורסים "והשב **העבודה**". והוא פלא פלאות, איך דייקו שלושת סופרי סידורי רע"ג והמעתיקים שקדמו להם על חילוף זעיר זה להעתיקו כהלכתו: **ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע בימינו (ברכת המינים)** - כ"ה בשלושת כתבי היד בלא שום חילוף, כשבנוסחאות אשכנז ספרד פרובנס איטליה וענפיהם קיימים למשפט זה מעל 30 וריאציות שונות, הנעות בין 22 מילים לבין 5 מילים, רובן רחוקות מרחק ניכר מהנוסח הנ"ל, ואף המעט הקרובות לו אינן זהות לו לגמרי בכל התיבות, באופן ששלושת כתבי היד של רע"ג מאוחדים כאן בנוסח אחד

שכתב רב עמרם גאון עצמו לא היה סידור מקיף והיקפו היה כהיקפה של תשובה ארוכה מתקופת הגאונים, ונוספו בו הוספות שונות ממחברים שונים מתקופת הגאונים ואף הערות המשוות את דברי רב עמרם למנהג הספרדי וכן העתקת דעות רס"ג החלוקות על רע"ג. נראה שעריכת הסידור נחתמה בספרד בראשית תקופת הראשונים, והנוסח הזה עם ההוספות ובהם עדות על מנהגי ספרד הוא הנוסח שהיה קיים בזמן הראשונים בכל ארצות תבל, וכמשתקף בכל כתבי היד ששרדו וכן בציטוטי הראשונים מכל הארצות⁹. הנוסח המשתקף בנוסח המשותף לשלושת כתבי היד השלמים ולקטעי הגניזה דומה בקווי היסוד שלו לנוסחים המערביים, ובפרט יש דמיון חזק בין נוסח רע"ג לנוסחי איטליה רומאניה צפון"א ומצרים הקדמון. לא מדובר בהשפעה ישירה של סידור רע"ג על נוסחים אלו, שהרי דווקא בהם ניתן למצוא את כל נוסחאות התפילה שהתנגד להם רע"ג להדיא בסידורו (כגון הוספת הפיוט "אשר כילה מעשיו" לערבית ליל שבת), אלא נראה לי שכל אלו משקפים את נוסח בתי הכנסיות הרגילים של **סורא** שבבבל, ואילו סידור רע"ג מייצג את נוסח **ישיבת סורא**, ומכאן הדמיון מצד אחד והניגוד מצד שני, כי רב עמרם התנגד לכמה דברים שנהגו בבתי הכנסיות של סורא. וע"ע לקמן ריש פרק ו.

ב. סידור רב סעדיה גאון (רס"ג), סידור זה נשמר בכתב יד אחד כמעט שלם, ובעוד אלפי קטעי גניזה שנותרו מתוך בערך 150 עותקים שונים של הסידור, כך שיש בממוצע על כל קטע נתון בסידור רס"ג 4-8 קטעי גניזה. המהדורה המודפסת רחוקה מאוד מלהציג את הנוסח המקורי שייצא מתחת ידי המחבר¹⁰. במצרים בין השנים 950-1100 רוב הקהילה התפלל בנוסח רב סעדיה, ואני מכנה את קטעי הגניזה ההולכים לאורו של רס"ג "נוסח **מצרים הקצר**", ראה להלן בפרק "נוסחי בבל בגניזה הקהירית".

ג. סידור רב שלמה בר נתן (רשב"נ), מאזור מערב פרס - סוריה¹¹, לפני כתשע

שיאנו קיים בטהרתו באף אחד מכל נוסחאות ארצות אירופה.

9 שאלה נוספת היא האם עיקרו של הסידור נערך על ידי רב עמרם גאון או על ידי סגנו רב צמח בר שלמה, כפי שטען אפשטיין, ואכמ"ל.

10 כתב השורות יחד עם הרב יהודה זייבלד מקווים בשנים הקרובות להדפיס מהדורה חדשה ומדויקת של סידור רס"ג.

11 ראה: א' ארליך, רשב"נ (לעיל הע' 1); שלמה צוקר ואפרים ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד, ב (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 737-744. ושם שהכינוי אלג'בילי אינו מופיע במקורות ביחס לרבי שלמה בר נתן מחבר הסידור, ואינו אלא השערה של איזה חוקר עיי"ש; נסים סבתו, 'סידור רבי שלמה בר נתן - עיונים ונוסח', ע"ד, ירושלים תשע"ט, עמ' 59-67.

מאות שנה. מסידור זה שרדו ארבעה כתבי יד כמעט שלמים¹² ועוד שישה כתבי יד חלקיים, ומלבד זאת עוד מאות קטעי גניזה שנובעים להערכתי משבעים טפסים שונים. ממקומות רבים ניכר לעין שבסיס הנוסח של רשב"ן הוא נוסח רס"ג, ועל גביו הוסיף רשב"ן הרבה הוספות של מילים ומשפטים מתוך הנוסחאות המזרחיות המורחבות - פרס, אר"צ, דמשק, מצרים הארוך ותימן הקדום. רוב ההוספות שהביא רשב"ן נמצאות בכל הנוסחאות המזרחיות, אולם בדיקה מדוקדקת של ההוספות מעלה בכמה וכמה מקומות זיקה ברורה דווקא לנוסח סוריה (אר"צ-דמשק), ומאידך לא נמצאה זיקה ברורה בין נוסח רשב"ן לבין נוסח פרס או מצרים הארוך או תימן. ולכן יש לקבוע שנוסח רשב"ן הוא הרכבה של נוסח רס"ג עם נוסח סוריה.

ד. נוסח התפילה שבסוף ספר אהבה של הרמב"ם. נוסח זה קיבלו עליהם כל בני תימן¹³ מהמאה הי"ב ואילך. לפני כשלוש מאות שנה קהילות השאמי שינו את רוב מנהגיהם למנהגי הספרדים¹⁴, ובנוסח הרמב"ם המשיכו להחזיק קהילות בלדי¹⁵ בלבד. גם יהודי סין הקדמונים קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם, עיין להלן פרק ד אות ח. ישנן דעות שונות מהו מקור נוסח התפילה של הרמב"ם, ולאחר עיון רב בסוגיא זו

12 אחד מהם, אוקספורד נויבאוואר 896, הועתק מכתב ידו של המחבר והוא אכן מדויק להפליא, ולדעתי ניתן להדפיס מהדורה חדשה על פיו בלבד בלא להזדקק לשום כתב יד נוסף (וע"ע הע' 3). המהדורה המודפסת של סידור רשב"ן מבוססת אך ורק על שני כתבי יד: וטיקן 494 ואוקספורד 896 הנ"ל, כתב יד וטיקן בחלקים גדולים הוא המשובש ביותר מתוך כתבי היד שבדינו (וע"ע הע' 1), וכתב יד אוקספורד הנ"ל הוא המדויק ביותר, אבל המהדיר נתן לשניהם משקל שווה ואף עירבב את נוסחאות שניהם בלי היכר, וזאת מלבד כל טעויות העתקה וטעויות התרגום, כך שלמעשה המהדורה משובשת להחריד, והעדרה יפה ממציאותה.

13 לדעתי ברור שבני תימן הם אלה שקיבלו על עצמם את נוסח הרמב"ם (וכשם שקיבלו עליהם את כל פסקיו), ולא כפי שיש שטוענים שהרמב"ם קבע בספרו לכל ישראל את נוסח תימן. וגם יש עמי ראיות שנוסח תימן הקדום היה דומה לנוסחים המזרחיים המורחבים (פרס אר"צ ודמשק ומצרים הארוך), וכדלהלן בערכו פרק ד פריט מספר יא. כן אמר לי מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א, פוסק עדת תימן (בשיחה בשנת תשע"א), שלדעתו מסתבר יותר שבני תימן קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם (אך כיום מו"ר הנ"ל מסתפק בזה). וכן דעת מהדיר "סידור הרמב"ם" בהוצאת 'נוסח תימן' ב"ב (תשע"ז), עיי"ש במבואו הארוך והמונומק. ושם גם האריך להוכיח שהרמב"ם הלך ושכלל את נוסחו מתקופה לתקופה, עיי"ש.

14 נוסח תימן שאמי: בעיקרו הוא נוסח ספרד (המאוחר = סידורי ליוורנו) עם שרידים מנוסח תימן בלדי הלקוח מהרמב"ם או מתימן הקדום שלפני הרמב"ם, הניקוד בסידורי תימן שאמי הוא בדרך כלל כניקוד תימן הישן, ושווה לבלדי. מידת שרידי נוסח הבלדי בסידורי השאמי משתנית מאזור לאזור, ראה: מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, בני ברק תש"ע, עמ' 105-101.

15 אך הוסיפו קטעי תפילה רבים מתוך סידורי הדפוס הספרדיים, כגון 'קרבות' (והוא רחום) 'שיר של יום' 'פיטום הקטורת' 'יוצר של שבת', נוסח מיוחד לשבת לברכת השכיבו בערבית, ועוד (וכן הזיו את שירת הים מלאחר ישתבח לפני ישתבח). וע"ע לקמן הע' 37 וסביבה ולקמן הע' 68 וסביבה.

נוכחתי לדעת שנוסח הרמב"ם אינו נוסח שהיה קיים באיזו שהיא קהילה בימיו, אלא הוא נוסח שחידשו וייסדו רבינו הרמב"ם עצמו מתוך כלל נוסחאות התפילה בעדות ישראל, על פי עיון ממושך בדברי חז"ל והכרת השתלשלות נוסח התפילה מדור לדור. למעשה נוסח זה מורכב מכל נוסחאות התפילה, ובפרט מנוסח רס"ג, רשב"ן, ספרד, מצרים הקדמון ומרוקו.

חשוב לציין שמלבד סידורים אלו זוהו לאחרונה עשרות טפסים של סידורים בגניזה שמתברר שהם שרידים שונים של "סידור הגאונים הקדום" - הסידור שקדם לסידורי רב עמרם ורב סעדיה¹⁶. סידור זה, שלא הגיע בשלמות לדינו, הכיל במקורו את כל התפילה בשילוב קטעי הלכה מרובים. אולם נמצא שלגבי נוסח התפילה קטעי הגניזה של סידור זה שונים זה מזה, וניכר שרוב סופרי סידור זה העתיקו רק את חלק ההלכה כפי שמצאו לפנייהם בסידור הגאונים הזה, ואילו את נוסח התפילה הקדום של הגאון לא טרחו להעתיק, אלא כתבו את הנוסח המורגל בפיהם (מצרים הקצר או מצרים הקדמון). לכן לעת עתה לא אותר נוסח התפילה המקורי של סידור זה.

פרק ד. 11 "נוסחאות יסוד" של עדות שונות

שלוש נוסחאות ארצות אירופה:

א. אשכנז: הגדרה זו כוללת הן את קהילות מערב אירופה **בגרמניה** ובנותיה, והן את קהילות מזרח אירופה **באוסטריה** ובנותיה, וכיום בפולין וליטא, לאב נוסח זה שייך באופן חלקי גם נוסח **צרפת ואנגליה**, ראה להלן פרק ה.

ב. ספרד: מחוזות קסטיליה וסיביליה ואנדלוסיה שבספרד וכן פורטוגל (ראה לעיל סביב הע' 7 ובהערה). לאחר גירוש ספרד נתפשט בהדרגה נוסח זה בכל צפון אפריקה והמזרח התיכון ואפילו לקוצ'ין שבהודו ולחצי האי קרים הגיע, וכבר הרחבנו בכל זה לעיל פרק ב.

ג. פרובנס: היא **פרובינציא**, כיום חלק מדרום צרפת. הרבה ראשונים שכנו בה, בהם הר"י אב"ד בעל ספר האשכול, הראב"ד חתנו, רבינו יונתן הכהן מלוניל, בעל ספר הבתים, רבי מנחם ב"ר שלמה המאירי, רבינו אהרן הכהן בעל אורחות חיים, רבינו אברהם מן ההר, ועוד רבים. לבני ארץ זו הייתה מסורת נפרדת בכל תחום, וכמוכן שהיה להם נוסח תפילה ייחודי משלהם שנשמר בכתבי יד רבים, ואפילו בדורות האחרונים נשתמר רוב נוסח זה בקהילות **קל"א** = קרפנטרה (המכונה קארפינטראץ), לישלוח, אביניון וקווה ליאון, ארבע ערים סמוכות במזרח פרובנס, אשר עקב היותן

16 ראה: יהודה זייבלד ואהרן גבאי, 'שימוש עתיקא דגאונים - הסידור הקודם לרב עמרם גאון ולרב סעדיה גאון', בית אהרן וישראל, גיל' ריח (כסלו תשפ"ב), עמ' ה-כו.

חלק ממדינת האפיפיור לא נכללו בגזירת גירוש יהודי צרפת בראשית האלף השישי, וקהילותיהן הוסיפו להתקיים ולנהוג **בחלק** ממנהגי פרובנס העתיקים (עם הרבה השפעות מנוסח ספרד) עד המאה העשרים (למשל רבי מרדכי כרמי, בעל ספר 'מאמר מרדכי' על שו"ע או"ח, שחי לפני כמאתיים וחמישים שנה, היה שייך לקהילה זו, ולא כמו שרבים טועים לחשוב שהוא 'ספרדי').

שתי נוסחאות ארצות הבלקן:

ד. איטליה: איטליה היא מקומם של בעל שיבולי הלפט הריבב"ן הרי"ד והרי"ז ועוד, ונהג בה נוסח מיוחד המכונה "מנהג בני רומא" או "מנהג הלועזים", שנוהג עד היום בכמה בתי כנסיות באיטליה ובעוד כמה בתי כנסיות בעולם של יוצאי איטליה. יש להדגיש שבשש מאות השנים האחרונות היגרו לאיטליה הרבה קהילות, בעיקר של יוצאי צרפת ואשכנז וספרד ורומאניה וכו', ששמרו על נוסח קהילותיהם, ואין להחליפם בתושבי איטליה המקוריים. לדוגמא בעל ספר "האגור" והרמח"ל חיו בקהילות האשכנזיות שבאיטליה, ובמנהגיהם הם אשכנזים לכל דבר¹⁷.

ה. רומאניה: עיין להלן באורך בפרק ח: "מנהגי ביזנטיון-רומאניה".

שתי נוסחאות צפון אפריקה:

ו. צפון אפריקה: נוסח ג'רבא (ואולי גם תוניס) לוב ואלג'יר¹⁸ לפני גירושי ספרד (ההגירה של יהודי ספרד לצפון אפריקה בעקבות פרעות קנ"א ואחרי הגירוש הגדול בשנת רנ"ב). עדי הנוסח הישירים שנשתמרו בידינו ממנהג חשוב זה משתלשלים כולם מהקהילה הצפון אפריקאית שעברה לסיציליה בערך לפני שמונה מאות שנה, ושמרה באדיקות על הנוסח שהיה תפוס בידם מימי קדם¹⁹. קהילה סיציליאנית

17 על מוצאו האשכנזי של הרמח"ל, ראה שרשי מנהג אשכנז כרך ה עמ' 263-262. [על טיב הנוסחאות בכתב יד טורין "סדר חיבור ברכות" ראה מה שכתבתי ב'מנורה בדרום' גליון כו עמ' לב].

18 ההוכחות לכך שנוסח זה היה נהוג בעבר בג'רבא תונס ולוב הובאו בסמוך בד"ה נוסח קהילה. הוכחות לכך שנוסח זה היה נהוג בעבר בארץ אלג'יר כולה יש להביא משני ממצאים שהבאתי לקמן בפרק ט: א. בנוסח בני העיר אלג'יר ישנם שרידים מעטים של נוסח צפון אפריקה. ב. נוסח תפילות הקבע של הימים הנוראים בעיר קצנטינה שבמדינת אלג'יר זהים ברובם הגדול לנוסח צפון אפריקה.

19 בשער החלק הראשון של דפוס קהילה זו, הנזכר להלן, כתוב שהמחזור הוא כפי "מנהג המערביים שנתגוררו בסיציליא". מי הם אותם "מערביים"? נאמרו בזה השערות שונות, אולם מסתבר שמדובר על בני צפון אפריקה שהגיעו לסיציליה בזמן קדמון. בספר "תולדות היהודים באפריקה הצפונית" כתב ח"ו הירשברג שבתקופות של שמד יהודי צפון אפריקה נאלצו לחפש מפלט והצלה במקומות שונים, ואחד מהם היה האי סיציליה הקרוב יחסית. ועיין בספר זה בעמ' 283 שבשנת ד' תתקצ"ג (1233) מלך סיציליה פרידריך השני פלש לג'רבא והעביר את תושביה לסיציליה, ומוסיף הירשברג פרט חשוב ביותר לענייננו: יהודי ג'רבא הקימו בעיר פאלרמו בית

זו גלתה מסיציליה בגירוש ספרד והתפזרה ליון איטליה וסוריה ומצרים, ובניה המשיכו לשמור את נוסחם, ובכל מקום הקימו קהילות נפרדות: בקושטא קהילה זו הייתה מכונה 'המערביים' שהתגוררו בסיציליה,²¹ ובסלוניקי היא היתה מכונה 'ק"ק סיסיליא'²⁰. גם בדמשק הייתה קהילה גדולה של יוצאי סיציליה שהייתה מכונה "אסקיליאנים". בשנים ש"מ-ש"מ"ב הוציאה קהילה בקושטא לאור מחזור מפואר למועדים וימים נוראים המכונה 'מחזור חזונים'²¹. במחזור זה נדפסה בעיקר מערכת הפיוטים שלהם, ורק מעט מתפילות הקבע, כגון ברכות השחר והקרבנות, נשמת כל חי, ברכות ק"ש שחרית וערבית, ותפילות עמידה לימים נוראים הכוללות את הברכות הראשונות והאחרונות בשלמות. על פי תפילות הקבע שנדפסו במחזור הנ"ל זכיתי לזהות עוד ארבעה כתבי יד גדולים והרבה קטעי גניזה של סידורי מנהג זה²². חשוב לציין שאף בקטעי הגניזה הנ"ל קיימת צנזורה בברכת המינים, עובדה המוכיחה שגם יוצאי צפון אפריקה שבמצרים לא הגיעו לשם **ישירות** מצפון"א - שהרי שם לא הייתה שליטה לצנזורה, אלא שמדובר במהגרים מקהילת המערביים שבסיציליה ששם פעלה הצנזורה הספרדית ששלטה באיזור.

נוסח קהילה של בני ג'רבא ולוב הקדומים דומה מאוד לנוסח קהילה זו²³, וגם

סיציליה קהילה נפרדת. עם פרנס משלהם! יתכן מאוד שזאת היא קהילת "המערביים שנתגוררו בסיציליה", שאחרי טלטולי הגלות הדפיסה את המחזור חזונים (כל הערה זו היא מדברי ידידי הרב דוד סטבון בקונטרס המילואים לספרו עלי הדס, מודיעין עילית תשע"ג, עמ' ג-ד, בשינויים קלים, והוא כתבם בזמנו על פי שיחות בעל פה עם כותב שורות אלו).

20 ההושענות של ק"ק סיסיליא שנדפסו בשלוניקי תרל"ז, זהות להושענות בכת"י רומא קזנטנוה 3085 ס' 85 הנזכר להלן.

21 מחזור 'חזונים', קושטא ש"מ, ו'מחזור בלתי נודע', ונציה ש"מ"ב, שכבר הוכיחו החוקרים שהוא חלק שני של מחזור 'חזונים'. תיאור מפורט של שני חלקי המחזור, ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 250-222. וראה עוד להלן הע' 23.

22 הלוא המה: כת"י רומא קזנטנוה 3085 ס' 85; כת"י פרמה 1741 ס' 12968; כת"י ניו יורק בהמ"ל 4607 ס' 25510; כת"י ניו יורק בהמ"ל 4531 ס' 25433. נוסח זה נשתמר גם בהרבה קטעי גניזה שהוגדרו על ידי ע' אנגל ככתובים בכתביה צפון אפריקאית, וכבר הראה אורי ארליך שיש להם נוסח ייחודי שיש לזהותו כנוסח צפון אפריקה, ראה: ארליך, עמידה [לעיל הערה 1], מבוא, עמ' 11 הערה 51.

23 ראה: מנחם חיים שמלצר, 'מחקרים בביליגורפיה יהודית ובפיוטי ימי הביניים', ירושלים תשס"ו, עמ' 128-133, שכתב להוכיח שהמחזורים חזונים ומחזור בלתי נודע של קהילת המערביים בסיציליה הם דפוס ראשון של המחזור 'שפתי רננות' כמנהג ג'רבא ולוב עד הדור האחרון. ואכן בדקתי בשפתי רננות דפוס ראשון ונציה ש"ח ומצאתי שנוסח הקבע של שלוש הברכות הראשונות זהה לנוסח ברכות אלו ב'מחזור בלתי נודע', ואפילו יש בשפתי רננות "אתה קדוש וכו' סלה **כי אל מלך גדול וקדוש אתה**" ותוספת זו אין בשום כתב יד של מנהג צפון"א הקדמון מלבד נוסח 'מחזור בלתי נודע'. אבל לעומת זו שמעתי מידידי הרב אברהם לויין שלפי בדיקתו יש הבדלים ניכרים בין

הקידוש הארוך לליל הסדר, שנשמר אצל יהודי ג'רבא ולוב, זהה בכל פרטיו לנוסח הקידוש הארוך של קהילת המערביים בסיציליה, בשונה משאר כל הנוסחאות של הקידוש הארוך בשאר העדות. עוד שרידים רבים בנוסח בני ג'רבא הקיים עד היום הזה מקורם בנוסח זה²⁴. גם בכתבי היד של מנהג רומאניה שמוצאם מסיציליה ניכרת השפעת נוסח המערביים בסיציליה.

תת ענף של נוסח צפון"א הקדום הוא הנוסח שנמצא במחצית מקטעי הגניזה הקדומים שאני מכנה "**נוסח מצרים הקדמון**", שהוא הנוסח שנהג בכל מצרים עד הופעת סידור רס"ג. מאז החלו בני מצרים בהדרגה לקבל עליהם את נוסח רב סעדיה, וכדלהלן פרק ו.

ז. מרוקו: בכל ארץ מרוקו לפני גירוש ספרד היה נפוץ נוסח אחד שאני מכנה אותו "נוסח מרוקו הקדום", שהיה המשך למנהגי הרי"ף ודומיו. ואמנם נוסח זה בטרתו לא הגיע לידינו, כי לאחר גירוש ספרד עברו רוב ככל תושבי מרוקו להתפלל בנוסח הספרדים, ומ"מ נשתמרו שרידים נכבדים ממנו שנהגו בבית הכנסת של '**התושבים**' בעיר פאס עד הדור האחרון²⁵. נוסח הקבע של מנהג זה נשתמר בכתב יד לידן 94 מלפני כארבע מאות שנה, שיש בו שרידי נוסח רבים השונים מאוד ממנהג ספרד²⁶. כל נוסח ההגדה של פסח של מנהג מרוקו הקדום, כמעט בלי השפעות ספרדיות, נשתמר עד ימינו בקהילות **תאפיללת** (אבל בסידור כת"י לידן הנ"ל, רוב ככל נוסח ההגדה עצמה, הועתק ישירות מדפוס ונציה הנזכרים בהערה כאן). בנוסף על כך

שני הסידורים, והם אינם מייצגים את אותו המנהג ממש, והקשר ביניהם בלשונות ההוראות וכו' הוא מחמת שמדפיסי שפתי רננות השתמשו במחזור קדום כבסיס מחמת שהוא דומה למנהגם בהרבה מקומות. עכ"ד, וכן עיקר. ומ"מ מזהות נוסח ברכות העמידה יש ללמוד שגם נוסח תפילות הקבע של שני המנהגים היה די דומה, ולכן המדפיסים העתיקו את הנוסח של מחזור בלתי נודע, ולא טרחו לכתוב את הנוסח שלהם בדקדוק, כי אותם המדפיסים ידעו שבלאו הכי ההבדלים בין המנהגים הם זעירים.

24 גם במנהג העיר תונס שבתוניסיה נותרו כמה שרידים מנוסח זה, כגון "ועל ירושלים עיר הקודש" בסוף השכיבנו לשבת וי"ט. וכבר האריך בעניין זה ידידי הרב דוד סטבון בקונטרס המילואים לספרו עלי הדס, מודיעין עלילת תשע"ג, עמ' ג-ד שהרבה שרידי נוסחאות אצל יהודי ג'רבא ותונס, הם שרידים של נוסח צפון"א הקדום, המתועדים במחזור חזונים וכן בשאר כתבי היד הקרובים לו שזכרו בהערת כותב השורות בקונטרס שם.

25 מערכת הפיוטים של מנהג זה נדפסה בסידור 'אהבת הקדמונים', 'הוא סידור תפלה של כל השנה... מנהג בהכנס"ס של ק"ק התושבים בעוב"י פאס'... ירושלים: דפוס ש. צוקערמאן ושותפיו, תרמ"ט.

26 ועם זאת גם סידור זה הושפע עמוקות מנוסח הספרדים, ובערך 80% מהנוסחאות שם הוא בנוסח הספרדיים, ומתוך נוסחו בכמה מקומות מוכח שעמדו לנגד כתבי סידור זה סידורי הדפוס הספרדים של ונציה המאוחרים לאחר שנת שמ"ד.

נוסחאות תפילה בודדות זעיר שם וזעיר שם נשתמרו בעל פה בפי יוצאי הקהילות השונות במרוקו, ורובם כבר הובאו לדפוס בסידורי מרוקו שנדפסו בדורנו וכן בספרי מנהגי מרוקו, וכן ניתן לראותם בסידורי כתבי יד שונים ממרוקו. בישנים שבהם ניתן לגלות אף נוסחים שכבר לא שרדו אפילו בעל פה. הכלל בכל אלה הוא שכל נוסח הנמצא בסידור מרוקו וידוע לנו שאין נוסח ספרדי כזה בכתבי היד ובדפוסים, אותו הוא שנוסח זה הוא שריד של מנהג מרוקו הקדום²⁷.

ארבע הנוסחאות המזרחיות המזרחיות:

ח. פרס: קהילות **פרס** ו**בוכרה**²⁸, שעד אמצע תקופת האחרונים היה להם נוסח תפילה ארוך במיוחד גם הוא מתקופת הגאונים²⁹. מנוסח זה שרד כת"י אחד שלם, וכעשרים כת"י חלקיים. נוסח זה נהג הלכה למעשה בפרס עד המאה הט"ז, ובבוכרה עד שנת תקנ"ג³⁰. בנוסח זה התפללו גם יהודי סין הקדמונים שמוצאם מפרס, אולם לאחר מכן קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם³¹, ולא נותרו בנוסחם אלא שרידים מעטים מנוסח פרס³². וע"ע לקמן סוף פרק יב.

ט. נוסח **סוריה**, הכולל את נוסח **ארם צובה** ואת נוסח **דמשק**: אר"צ ודמשק הם שני ענפי נוסח של אותו "אב נוסח" לאורך כל הסידור כולו, ואף בתחום הפייטים. נוסח

27 דוגמא טובה לכך הוא הנוסח ב'על הניסים' של חנוכה: "וקבעו שמונה ימים בהלל **גמור** ובהודאה", ראה באורך במאמרו של ידידי הרב און כהן סקלי: 'בירורים בנוסח על הניסים', מנורה בדרום, גליון יז (כסלו תשפ"א), עמ' קמד-קמח. וראה עוד במאמרו של הנ"ל, 'הגהות לסידור התפלה למוהר"ר דוד משאש זלה"ה', מנורה בדרום, גליון כד (תמוז תשפ"א). בהערות לאורך המאמר וכן בהקדמה רוכז מידע חשוב מאד על עשרות מפרטי נוסחאות התפילה במרוקו ומקורותיהם הקדומים, עש"ב. כמדומני שיש המכנים את בוכרה 'מדי'.

29 וראה בספרי 'תפילת שמו"ע לפי נוסח פרס ובוכרה', אופקים תשע"ח [נמצא באוצר החכמה].

30 רוב כתבי היד ששרדו מקורם מבוכרה. בשנת תקנ"ג הגיע לבוכרה השליח מצפת ר' יוסף ממאן יליד טיטואן שבמרוקו, ושכנעם שהם צאצאי מגורשי ספרד, והנהיג ביניהם תפילה נוסח ספרד לפי סידורים שנדפסו בליוורנו. ראה: ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, מבוא, עמ' מא. לגבי המצב בפרס, בספרי הנ"ל עמ' 9 הע' 26 הוכחתי שכבר במאה הי"ז התפללו בפרס בנוסח הספרדים.

31 ואין לומר שנוסח סין אינו נוסח הרמב"ם אלא נוסח שהגיע לשם מתימן. כי בשינויים שבין תימן לרמב"ם סין כמו הרמב"ם דווקא, דוגמאות: תעקר ותשבר ולא תעקור ותשבור, אין והמוסרים, קרן ישועה ולא קרן הישועה, שומע תפילה ולא שומע התפילה ועוד, וכל עין לך תצפה ולא אליך. אך עדיין יש לעיין האם ספרו של הרמב"ם הגיע לסין ישירות ממצרים או שמא הגיע לסין חיבור הרמב"ם בכתב יד תימני, ומכמה טעמים יש לנקוט לעיקר כאפשרות הראשונה.

32 וראה גם: רפאל י"צ ורבובוסקי, 'על יהודי קאיפנג מוצאם ונוסח תפילתם', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 75-99.

אר"צ הוא נוסח הקהילה העתיקה של "המוסתערבים" בעיר ארם צובה שבסוריא. הסידור של קהילה עתיקה זו נדפס בוונציה בשנת רפ"ז³³, וחזר שוב ונדפס בה בשנת ש"כ³⁴, וקיים גם כת"י אחד שלם ואחד חלקי של נוסח זה³⁵. במאות השנים האחרונות עברה הקהילה כולה לנוסח הספרדים, וע"ע לעיל הע' 5.

נוסח דמשק נשתמר בכת"י מזרחי משנת ש"ד, מוסקבה - גינצבורג 1283 ס' 48378, המכיל נוסח הדומה אך לא זהה לנוסח אר"צ, ומצאתי קטע גניזה אחד (המכיל את שלוש הברכות הראשונות והאחרונות של העמידה בשלמות) הזהה לו, וכן עוד כמה סידורים קטנים באוסף פירקוביץ³⁶.

33 חשוב לציין שמסדר האותיות בדפוס זה היה ספרדי, ולכן השתבש הרבה מחמת אשגרת לשונו, כך שנוסח דפוס זה מושפע מנוסח המדפיס הספרדי, וכמו כן חטיבות שלמות בסידור ונציה רפ"ז (כגון הבקשות לשחרית ורוב מדור "ברכות הראיה והשבח" ורוב מדור חנוכה ופורים) אין מקורם מכתבי יד של אר"צ אלא הם הועתקו כלשונם מהסידור הספרדי שנדפס בוונציה בשנת רפ"ד. וע"ע לקמן הע' 72 שהניקוד בסידור זה אינו משקף את מסורת נוסח אר"צ.

34 נוסח הדפוס השני משנת ש"כ זהה לדפוס הראשון משנת רפ"ז על מעלותיו וחסרונותיו, אלא שהדפוס השני גם ספג שינויים גדולים של "צנזורה".

35 סידור שלם כמנהג ארם צובה, מהמאה הי"ד, כת"י אוקספורד 1146 ס' 16710; סידור חלקי מנהג ארם צובה כת"י סינסינטי היברו יוניון קולג' 407, ס' 18689, [א תשנ"א לשטרות] ה' ק"ע, תחילת כתב יד זהה זוהה על ידי כותב השורות באותה הספריה ומספרו Ms. 2088, ס' 41728, ועד כה היה מקוטלג בטעות כסידור מנהג רומאניה.

36 קטע הגניזה הינו קטע קפג אצל ארליך, עמידה [לעיל הערה 1]; סידור מנהג דמשק מקוטלג כ"סידור מנהג ארצות המזרח" כת"י סנקט פטרבורג - ספריה לאומית EVR II A 2063; מחזור דמשק לפסח מיוחס לארצות המזרח מאה י"ב-י"ג פ' 4551. אציין כאן בקצרה כמה נתונים שכל אחד מהם מוביל למסקנה שהסידור השלם משנת ש"ד הנ"ל, **נכתב במדינת סוריה**: א' הסידור נבדק על ידי מומחים במפעל הפילגורפיה שבספריה הלאומית, והם קבעו שכל הנראה כתב יד זה נכתב בסוריה. ב' בשמות הבעלים שבקולפון נזכרה משפחת "נחמד" שהיא משפחה סורית מובהקת. ג' נוסח התפלה דומה ביותר לנוסח אר"צ. ד' ההוראות שבערבית כתובות בניב סורי (קריאת מר יעקב זמיר). מאידך כמה הוכחות יש שסידור זה לא **נכתב בעיר אר"צ**: א. בכתב היד מפורש ששואלין הגשמים ב'ז מרחשון, מנהג זה הוא חילוק ידוע ועתיק בין בני אר"צ ששואלין הגשמים ס' יום אחר התקופה ככל בני חו"ל, לבין בני דמשק וצידון השואלים את הגשמים ב'ז מרחשון כבני א"י [וזה גם הוכחה ברורה שסידור זה לא נכתב בבגדד, ושלא כמו ששיערתי בעבר בכמה מאמרים]. ב. הנוסח בכתב היד שונה בעשרות פרטים מן הנוסח שבדפוס אר"צ רפ"ז ובשני כתבי היד של מנהג אר"צ, ולא יתכן שב"מקרה" בכתב יד המאוחר לדפוס יישמרו עשרות נוסחאות שלא נשמרו לא בדפוס ולא בכתבי היד. ג. לא מצאתי הוכחה להעתקה ישירה מדפוס אר"צ רפ"ז, וניכר שכל הסידור מועתק מכתב יד. אילו הסידור היה נכתב באר"צ, נמצא תופעה מוזרה, שעשרים ושלוש שנה אחר דפוס רפ"ז, עדיין אחד מבני אר"צ "לא מכיר" בסמכות דפוס זה ואפילו לא כבסיס. א"כ הסידור הזה נכתב בסוריה אבל לא באר"צ, והוא תואם למנהג דמשק, ולכן גם אם נניח שהסידור הזה נכתב בצידון או בעיר אחרת קטנה, עדיין נכון יש לקבוע שהוא מייצג את מנהג

בנוסחי סוריה התפללו גם יהודי בגדד במאה הט"ז, ולפיכך עד הדור האחרון נשתמרו בידי יהודי בגדד שרידי נוסחאות שמקורם בנוסחי סוריה, אולם לא נשתמרו סידורי כתבי יד מבגדד מן התקופה הנ"ל.

י. מצרים הארוך: ראה להלן בפרק ו. קיימת קירבה גדולה מאוד בין נוסח זה לבין נוסחי אר"צ ודמשק דלעיל, ויתכן אף שנוסח מצרים הארוך הוא רק ענף נוסף מכלל "נוסח סוריה", בינתיים נחקר בעיקר נוסח תפילת שמונה עשרה של ענף זה.

יא. תימן הקדום: את נוסח התפילה שהתפללו בו יהודי תימן קודם שקיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם ניתן לזהות מתוך שרידי נוסחאות השונים מנוסח הרמב"ם הנמצאים בתכלאל קדומים³⁷, וכן מנוסחאות שונים הנמצאים במקצת כתבי יד תימניים של ספר אהבה ברמב"ם. רוב ככל נוסחאות התפילה שבשרידי הללו יש להם מקבילות בנוסחים המזרחיים המורחבים, ומתוכם חלק מהשרידי נמצאים במלואם בנוסח פרס בלבד, ולכן ניתן לקבוע שנוסח תימן הקדום היה דומה מאוד לנוסח פרס. וע"ע לקמן פרק יב ד"ה מאידך.

דמשק שהיא הקהילה השניה הידועה בסוריה. שהרי לא מסתבר שהיה נוסח אחר בתוך מדינת סוריה שנשמר רק בכפר קטן לבדו, וזאת **בצירוף** לעובדה שבסידור זה מבואר שבעיר שנכתב הסידור קוראים את המגילה ביום ט"ו באדר בלא ברכה, וכך באמת נהגו בדמשק [ובפרט שבלאו הכי בשער סידור הדפוס של מנהג זה שנדפס בונציה שנת ש"כ נרשם שהסידור הזה הוא כמנהג "בני חלפ" (שער הסידור לא שרד, אך את סידור זה מכנים כל חכמי תימן "סידור חלפ", וע"כ שכך היה רשום בשערו), ומשמע שהוא נוסח מיוחד לעיר חלב - ארם צובה, וא"כ משמע שאין זה הנוסח המייצג של כל בני סוריה, והיינו כנ"ל שנוסח העיר הגדולה דמשק היה שונה].

37 למעשה גם מתוך תכלאל מאוחרים ניתן לדלות נוסחאות תימניות קדומות, אך זה דורש זהירות לבדוק היטב שנוסח זה לא הגיע לשם מתוך נוסח התפלה שבדפוסים הספרדיים. חשוב לציין שלע"ע לא מצאתי בתכלאל המאוחרים, תופעה של הוספת מילים או משפטים מתוך דפוס נוסח חלב-אר"צ ונציה ש"כ. בשונה מן סידורי הדפוס הספרדיים שמהם הושפעו התכלאל המאוחרים. ובכל זאת היתה השפעה עקיפה למחזור אר"צ על נוסח תימן המאוחר, שהרבה נוסחאות תימן הקדום נגד הרמב"ם חזרו וניעורו לאחר הגעת דפוס אר"צ בראותם שיש עוד הנהגים במנהגים עתיקים אלו, ולכן למשל החלו לכתוב את נוסח פסוקי "רפאני" רק בתכלאל המאוחרים, אף שברור שאין מקורם מדפוס אר"צ כי הם שונים ממנו בסדר הפסוקים ובתוכם. והארכת על נקודה זו בקובץ מנורה בדרום גליון ה עמ' קע-קעא.

בספר 'כתבים' לר' יוסף קאפח ח"א עמ' 502-491 נדפסו שני תרגומים בערבית לעמידה לחול, השני שבהם מיוסד על נוסח הרמב"ם, אך הראשון אינו מיוסד על נוסח הרמב"ם אלא על נוסח בבלי קדום, והיה אפשר לשער שהוא נוסח תימן הקדום, וכך נקטתי בעבר [ראה במאמרי: 'תפילת שמונה עשרה לפי נוסח פרס ובוכרה', חצי גבורים, ז, אלול תשע"ד, עמ' רעד-רעה], אך חזרתי בי מאחר ואין שום זיקה של ממש בין הנוסח שם לבין שרידי הנוסחאות שבתכלאל הקדומים, ולכן יש להניח שתרגום זה לא התחבר בתימן אלא התחבר בבבל או מקום אחר, והגיע לתימן מתורגם כך (וכעין זה אמר לי מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א).

שישה שרידי נוסחאות נוספים:

א. בגניזת **אפגניסטן** שהתגלתה בשנים האחרונות נמצאו לע"ע שני דפים עתיקים מאוד מתפילות שבת, וכן קונטרס מלפני כאלף שנה עם הגדה של פסח ופסוקי דזמרה. הנוסח בהם נראה כהרכבה של נוסח רב סעדיה גאון עם נוסח קדמון השונה מאוד מכל נוסחי בבל, ומכאן שנוסח אפגניסטן הקדום היה שונה מאוד מהנוסחים הידועים, וחבל שלא נותר לנו ממנו אלא שרידים אלו. ב. שרידי הנוסחאות שבסידורי יהודי **קוצ'ין** שבהודו דומים לנוסח פרס. ג. ממנהג **נורדיסטאן** שרדו רק כמה הוספות להגדה של פסח, ולע"ע איני יודע להיכן לשייכם. ד. על כמה דברים ייחודיים במנהג **גרדאייא** שבאלג'יר עיין לקמן פרק ט. ה. בספריה הלאומית בירושלים ישנו דף אחד (Ms. Heb. 8°1800.341) שריד מסידור מזרחי מהמאות י"ג-ט"ו המכיל קטע מ'שים שלום' ותחנון לשני וחמישי בנוסח **מזרחי מורחב ייחודי בלתי מוכר**. ו. ישנו סידור שנכתב עבור ר"י צייח בירושלים בשנת רע"ח, נוסחו הינו ספרדי-קבלי, עם שרידים מנוסחי **המוסתערבים בא"י** שנוסח תפילתם היה דומה לנוסחי סוריה ומצרים הארוך.

פרק ה. 11 "הנוסחאות המורכבות" של עדות שונות

הקדמה: עיקר ההבחנה שעל ידה ניתן לדעת מהו נוסח יסודי ומהו נוסח מורכב הינו על פי מציאת נוסחאות עצמאיות. לאמור, כל נוסח יסודי מוכרח שיהיו בו הרבה נוסחאות ייחודיות לו. ולהיפך, אם יש נוסח שכל פרטי הנוסח שבו נמצאים בשתי נוסחאות אחרות, ואין בו דברים ייחודיים שאין בשניהם, אות הוא שהוא מורכב. לדוגמא, כמעט כל נוסח בנוסח התפילה של בני קטלוניה ניתן למוצאו או בפרובנס או בספרד, אבל כמעט אין בקטלוניה נוסחאות שהינן ייחודיות רק להן ושאינן קיימות בספרד או בפרובנס. ואילו בפרובנס נמצאים הרבה נוסחים ייחודיים שאין בספרד, וכן יש בספרד נוסחים ייחודיים שאין בפרובנס וקטלוניה. לכן יש להסיק שמנהג ספרד ומנהג פרובנס הם מנהגים עצמאיים, ואילו מנהג קטלוניה מורכב משניהם. וכן לגבי נוסח צרפת, כמעט כל נוסח תפילה צרפתי ניתן למוצאו באשכנז או בפרובנס, וכמעט שאין בצרפת נוסח תפילה ייחודי שאינו נמצא באשכנז וצרפת. ואילו באשכנז יש הרבה נוסחאות ייחודיות שאינן קיימות בפרובנס, וכן בפרובנס יש הרבה נוסחאות ייחודיות שאין באשכנז וצרפת.

מאפיין נוסף של הנוסחאות המורכבות הוא החילוקים הפנימיים המרובים מאוד בנייהן באופן יחסי לנוסחים שאינם מורכבים.

וכעת נציג את הרשימה המלאה של 11 הנוסחאות המורכבות:

- **צרפת** (ואנגליה³⁸; בדורות האחרונים נשתמר בקהילות אפ"ם³⁹ נוסח צרפת בתפילות הימים הנוראים): בעיקרו הוא נוסח **אשכנז**, אלא שיש בו השפעות מרובות מנוסח **פרובנס**. ואף במקומות מעטים ניכרת בו השפעה של נוסחי איטליה-רומאניה.
 - **קטלוניה** (חבל ארץ בצפון ספרד סמוך לפרובנס): בעבר נהג בו מנהג **ספרד**, אך בזמן הרז"ה עברו להתפלל בנוסח **פרובנס**⁴⁰, אם כי כמובן נשארו אצלם שרידים מנוסח ספרד⁴¹.
 - **אלג'יר** (העיר אלג'יר במדינת אלג'יריה): עיקרו הוא נוסח **קטלוניה** עם השפעות מנוסח סידורי **הדפוס הספרדיים** בתוספת שרידים מועטים של נוסח **צפון אפריקה הקדום**, וכדלהן בפרק ט.
 - **אראגוניה** (הסמוכה לקטלוניה): בעיקרו הוא נוסח **ספרד** אלא שיש בו קצת השפעות מנוסח **קטלוניה**.
- 38 בארץ אנגליה, המכונה לפעמים בספרות ראשונים 'ארץ איי הים' (כגון ספר המנהיג סדר לילות של פסח סי' סב, מהדו' רפאל עמ' תעז-תעה. ובספר התרומה סימן רכה איתא "'ארץ האי שקורין אנגוליטירא"), התפללו בנוסח צרפת, וכמו שכתב והעיד להדיא רבינו הרוקח בסידורו, בברכת רפאינו: "שימו על לב **אנשי צרפת ואיי הים**, ששקר בימינכם ובשמאלכם, שאתם בודים מלבבכם [ומוסיפים] כמה וכמה תיבות בתפילתכם, אשר לא עלתה על לבם של חסידים הראשונים שתקנו לנו [התפילות] במקום קרבנות". וגם כל חוקר תפילה יראה מעצמו שנוסח אנגליה (כגון עץ חיים לר"י חזן **מלונדרץ**, דהיינו לונדון) קרוב לנוסח המשתקף בסידורי צרפת. ידידי הרב לוי יצחק חריטן שליט"א מצא ראיות שכתבי היד דלהלן משקפים את מנהג אנגליה: פריס 633; סידור מהרבע האחרון של המאה ה"ב לערך, אוקספורד קורפוס קריסטי קולג' 133 ס' 39535.
- 39 אסטי, פוסאנו, מונקאלוו. שלוש קהילות במחוז פיימונטה שבצפון איטליה, שנוסדו בידי גולי צרפת לאחר הגירוש ושימרו בתפילות הימים הנוראים בלבד נוסחאות צרפתיות מקוריות. מרבית נוסחאות הקבע של מנהג אפ"ם זהות או דומות למנהג קהילות האשכנזים בצפון איטליה.
- 40 כבר כתב המאירי (מגן אבות, הענין הראשון) שבזמן קדם נהגו בקטלוניה כארץ ספרד ברובי הדברים או ככולם, ובימי הרז"ה הנהיג כל בני הקהל כמנהג ארץ פרובנס, ונקבע במחזוריהם. עיי"ש.
- 41 יש לציין תופעה מעניינת. בברכת הקדושה וברכת העבודה בנוסח פרובנס יש שני נוסחאות קדומות של ברכה זו יש לדור דוד המליכו לאל ויש לדור דוד אתה קדוש. ויש "והשב העבודה לדביר ביתך" ויש "ושכון בציון ועיבודך בניך בירושלים". במנהג פרובנס מקדם קדמתה הנהיגו פשרה, שבימים רגילים יגידו "לדור דוד המליכו" ו"ושכון בציון", ואילו בימים הנוראים יגידו "לדור דוד אתה קדוש" "והשב העבודה".
- אולם בני קטלוניה שראו שהנוסחים "לדור דוד אתה קדוש" וכן "והשב העבודה" יותר דומים לנוסח הספרדים, שהחזיקו בו בעבר, בחרו לומר תמיד את הנוסחים הללו (מקצתם תפסו את נוסח "ושכון בציון" דווקא לימים נוראים, וכן גם במקצת פרובנס). יוצא שבאותם המקרים שבפרובנס עצמה היו קיימים שני מנהגים, בחרו בני קטלוניה את המנהג הדומה יותר לנוסח הספרדי.

- **מצרים הבינוני:** נוסח הרבה סידורים בגניזה הקהירית המורכב מנוסח **מצרים הקצר ומצרים הארוך**, וכדלהלן בפרק ו ד"ה מטבע.
- **קנדיה** (מהגדולים שבאיי יון): הרכבת נוסח **רומאניה** עם נוסחי **צרפת ואשכנז**. עיין להלן בפרק ח.
- **קורפו:** נוסח זה הוא הרכבה של נוסח **רומאניה** עם נוסח **איטליה** (ונוטה יותר לרומאניה, ויש בו כמה דברים ייחודיים שכנראה היו בנוסח רומאניה הקדום). עיין להלן בפרק ח.
- **סיציליה:** נוסח זה הוא הרכבה של נוסח **רומאניה** עם נוסח **איטליה** וכן כולל השפעות של נוסח צפון א שהיה נהוג בקהילת המערביים בסיציליה, עיין להלן בפרק ח.
- **כפא:** בעיקרו הוא נוסח **רומאניה** הנדפס, אך עם הרבה הוספות מנוסח **פרס**. עיין להלן בפרק ח.
- **תימן שאמי:** בעיקרו הוא נוסח **ספרד** (המאוחר = סידורי ליוורנו) עם **שרידים מנוסח תימן בלדי** הלקוח מהרמב"ם או מתימן הקדום שלפני הרמב"ם, וכדלעיל הע' 14 וסביבתה.
- **נוסחי החסידים המכונים נוסח ספרד:** הרכבה של נוסח **אשכנז** עם נוסח **ספרד** (המאוחר), בתוספת **קצת תיקוני נוסח המיוחסים להאר"י ז"ל**⁴².

42 רבים סבורים בטעות כי הארז"ל חידש נוסח תפילה חדש ("שער הכולל"), אך תלמידו המובהק הגר"ח ויטאל זצ"ל העיד בפירוש (שער הכוונות, עניין נוסח התפילה, דף גב טור ב) שנוסח התפילה שמהרח"ו קיבל מרבו הינו הנוסח הספרדי שהיה נפוץ בימיו (דוגמת סידור ונציה רפ"ד) והאר"י רק הגיה בנוסח זה כמאה תיקוני נוסח קטנים - **רובם** ע"פ הדקדוק ו**מיעוטם** ע"פ חכמת הקבלה, ואכמ"ל. וגם תיקונים אלו לא חידשם הארז"ל מדעתו אלא לקחם מנוסחים אחרים שהיו נפוצים בימיו (ובהרבה מהם מדובר בסך הכל בבחירה של נוסח אחד מתוך כמה נוסחאות שנהגו בספרד עצמה). וראה גם: ר' נתנאל מנצור, 'מנהגים מסוימים לבני אשכנז ע"פ הארז"ל', בתוך: ספר ארזים - גנוזות וחדו"ת, ירושלים תשנ"ב, עמ' שיג-שטז. ואפילו אותם ההגהות המעטות שטעמן על פי הקבלה מ"מ יש להן גם טעמים על פי הפשט, וראה מאמר: 'כי הוא "אל" זן - ביאור בהגהת האר"י, מנורה בדרום כד (תמוז תשפ"א), עמ' קלד-קלח; 'בירורי נוסחאות בתפילת מוסף של שבת', מנורה בדרום כ (אדר תשפ"א) עמ' ס-סו. קהילות החסידים חפצו להתפלל בנוסח הארז"ל, אך לא היה להן סידור ונציה רפ"ד, ולכן לקחו את תיקוני הארז"ל (חלקם לא הגיעו אליהם בנוסח מדויק בעקבות שיבושים בהעתקות ספרי הארז"ל, וחלקם אף לא הגיעו לידיעתם כלל עקב העובדה שהכתבים המדויקים בעריכת מהרח"ו ומהרש"ו לא נדפסו בזמנם) ושיבצום בנוסח אשכנז, וגם הוסיפו הרבה מנוסחאות סידורי ספרד שהיו בתקופתם (לא ברור ע"פ איזה קריטריון. על הקריטריונים לשינויים בסידור בעל התניא, ראה: ג' אבערלאנדער, הסידור, תשס"ג). בירור נוסח הארז"ל האמיתי (שלפי האמור נכון יותר לקרותו 'הנוסח הספרדי המוגה ע"י הארז"ל'), ומקורות לתיקוני הארז"ל, ועל הקשר המפוקפק של נוסחי החסידים אליו, ראה:

פרק ו. נוסחי בבל בגניזה הקהירית

יש בידינו מאות קטעי גניזה של סידור התפילה של הקהילה הבלבית בקהיר שבמצרים⁴³. הסידורים הבלביים שבגניזה הקהירית הם הסידורים העתיקים ביותר שיש כיום בידינו, אבל רובם מושפעים מנוסח סידור רס"ג ואינם משקפים בהכרח את נוסח בבל הקדום (מה שאין כן סידורי העדות האחרות הנזכרות בפרק ד, ובפרט נוסחי **קהילות אירופה דהיינו אשכנז ספרד פרובנס ואיטליה**, לא הושפעו כלל מנוסח רס"ג, והם משקפים בנאמנות את נוסח בבל של תקופת הגאונים שקודם רס"ג, וזו הסיבה שנוסחם דומה לנוסח סידור רע"ג בכל כתבי היד שלו, וע"ע לעיל פרק ג סוף אות א).

סידורי הגניזה מכילים הרבה נוסחאות, ואינם נוסח אחד. בשנים שעברו היה נראה לי שהם מכילים אין סוף נוסחאות שונות זו מזו שאין שום דרך למינם ולסווגם, אך לאחר שאורי ארליך התיר את הקשרים הראשונים אשר בסבך נוסחאות הגניזה, ובתוספת עיון ממושך במשך שנים רבות, גיליתי בס"ד שסידורי הגניזה הקהירית מתחלקים לשלושה ענפים עיקריים:

א. הענף הקדום שאני מכנה "**מצרים הקדמון**" ששרד במספר מועט של קטעי גניזה קדומים מאוד (ורובם נכתבו בין השנים 1050-900). הוא שייך למשפחת נוסח "צפון אפריקה"⁴⁴ ודומה לנוסחי אירופה, והוא הנוסח שנהג במצרים כולה קודם שהתפשט שם נוסח רס"ג. נוסח זה הוא נוסח התפילה שב"סידור הקדמון" שפירסם ר"ש אסף ב"מספרות הגאונים", ירושלים תרצ"ג, עמ' 72 מתוך כמה קטעי גניזה, ושוב בהרחבה בשם "לתולדות הסידור" בידי ר"ש אברמסון בכתב העת סיני פא (תשל"ז), ולאחרונה במהדורה מוגהת ומדוייקת בתוספת דף אחד נוסף, בסוף סדר רב עמרם גאון חלק השבת מהדורת ר"י סץ [במבוא שם כתבו שהנוסח המשתקף בסידור זה הוא נוסח רומאניה, ואין זה נכון, אלא הוא ממש נוסח מצרים הקדמון]. גם המחזור מזרחי קדום לר"ה, מאה י"ב-י"ג, וינה 84, ס' 1360, עם הוראות בערבית, שייך לנוסח מצרים הקדמון (עם השפעות מנוסח מצרים הקצר).

דניאל רימר, תפילת חיים - בירור נוסח האר"י ז"ל, ירושלים תשס"ד. חשוב להדגיש כי הכינוי "נוסחי החסידים" איננו מדויק, מאחר ונוסח זה החל להיווצר, ואף הגיע לדפוס, בידי מקובלים אשכנזים, עוד לפני שקמה תנועת החסידות. על האפשרות שהאר"י עצמו התפלל בנוסח אשכנז, אלא שערך הגהות בנוסח התפילה הספרדי עבור תלמידו מהרח"ו, ראה מאמרי: 'עוד בענין נוסח יי מלכותיה (קאים) לעלם ולעלמי עלמאי - תגובה לתגובה ומילואים', קובץ בית אהרן וישראל גיל' קצ"ח (אב אלול תשע"ח) עמ' קמג-קמו.

43 שהם כשמונים וחמישה אחוז מסידורי הגניזה. ארליך, רשב"נ [לעיל הע' 1], עמ' י הע' 5.

44 אלא שיהודי מצרים נהגו לקצר ולהשמיט הרבה, אפילו משפטים ומילים שהם חלק מהנוסח הבסיסי היסודי, וראה לע"ע: ארליך, עמידה [לעיל הערה 1], עמ' 18, 117-119.

ב. הענף הרווח שאני מכנה "מצרים הקצר", הכולל את רוב קטעי הגניזה מן השנים 950-1100, ובהם נוסח רב סעדיה גאון בסידורו עם שרידים קלים מנוסח מצרים הקדמון (וכן השאירו את נוסח מצרים הקדמון לאותם הקטעים שמשום-מה הושמטו לגמרי בסידור רס"ג, כגון ברכת אלהי נשמה⁴⁵ ומודים דרבנן). וע"ע לקמן בפרק יב ד"ה וכן לגבי, שהניקוד של מצרים הקצר לקוח כולו ממצרים הקדמון.

ג. הענף המאוחר שאני מכנה "מצרים הארוך", נמצא ברוב קטעי הגניזה המאוחרים מן השנים 1100-1500, נוסח זה שייך ל"נוסח המזרחי המורחב", ובפרט הוא דומה לנוסח אר"צ-דמשק.

מטבע הדברים. יש הרבה קטעי גניזה המורכבים משלושת הנוסחאות האלו, ובפרט מצויים הרבה קטעי גניזה המשלבים את נוסח מצרים הקדמון יחד עם נוסח מצרים הקצר בווריאציות שונות בלי שיטתיות ואחידות, וכן יש הרבה המשלבים את נוסח מצרים הקצר יחד עם נוסח מצרים הארוך (קטעים אלו הם די מאוחדים בנוסח, ואני מכנה אותם "נוסח מצרים הבינוני", אך כאמור אין זה אב-נוסח לעצמו, אלא נוסח המורכב מנוסח מצרים הקצר ונוסח מצרים הארוך). מלבד כל אלו יש כמוכן קטעי גניזה בבליים שמשלבים בתוכם נוסחאות א"י, כך שניתן למצוא קטעי גניזה שהם שילוב של מצרים הקדמון עם א"י, או מצרים הקצר עם א"י.

מלבד זאת קיימים מאות סידורים שנמצאו בפועל בגניזה הקהירית, אך לאמיתו של דבר אינם סידורים של קהילות מקומיות ותיקות במצרים, אלא הם עותקים של סידורים שהגיעו למצרים מאחת מ-11 הקהילות הנוזרות לעיל, ואינם משקפים כלל את נוסח מצרים המקומי. בעיקר מצויים הרבה קטעי גניזה שהם למעשה סידורים ספרדיים⁴⁶ וסידורים של מנהג צפון א"י הקדום⁴⁷. כל זאת מלבד הקטעים הרבים בגניזה

45 השערה לסיבת השמטת ברכת אלהי נשמה בסידור רס"ג, ראה: 'זייבלד ו' שורקין, 'דף מסדר ברכות קדום למנהג ארץ ישראל', בית אהרן וישראל, גליון רד (אב-אלול תשע"ט), עמ' לה-לח.

46 יותר מחצי מקטעי הגניזה של סידורים ספרדיים בגניזה, שהובאו בספרו של אורי ארליך על העמידה (לעיל הע' 1), הינם קטעי גניזה מאוחרים שהועתקו ישירות מסידורי הדפוס הספרדיים, למרבה הפלא רוב קטעים אלו תוארכו בספר הנ"ל על ידי ע' אנגל כקדומים לתקופת הדפוס, וזאת בניגוד לתיארוך הקטעים המזרחיים בגניזה של הנ"ל, שאכן מקבלים אישור גדול מכל המיפויים הנעשים על ידי. במקום אחר אני עתיד להאריך על כך בס"ד.

47 במצרים בסוף תקופת הראשונים חיו הרבה מהגרים מספרד ומסצ'יליה, ויתכן שאף נוצרו במצרים קהילות רשמיות של מנהגים אלו, ומהם הגיעו סידורים אלו לגניזה, אך עכ"פ אין זה מנהג עתיק שמשקף את נוסח מצרים הישן. בנוסף לכך קיימים שלושה קטעי גניזה קדומים המייצגים נוסחאות ייחודיות, ולאחר עיון ממושך התברר לי שאחד מהם הוא הרכבה של ספרד-מצרים הקדמון (קטע ע בספרו של ארליך על העמידה הנזכר לעיל הע' 1), השני מכיל הרכבה של אר"צ-מצרים הקדמון (קטע קסד בספר הנ"ל), והשלישי מכיל הרכבה של פרס-מצרים הקדמון

השייכים לסידורי רס"ג ורשב"ן ורמב"ם ודומיהם. חשוב לציין שרבים מכתבי היד של הנוסחים האלו שנמצאים בספריות השונות לא מזוהים נכונה, והם עדיין רשומים בקטלוגים השונים כסידורים רגילים⁴⁸, וזה עשוי להטעות את החוקר המצוי⁴⁹.

פרק ז. נוסחי ארץ ישראל

כל הנוסחאות שנזכרו כאן הן ממשפחת 'נוסח בבל'⁵⁰, ומלבדן יש בידינו נוסחי ארץ ישראל הקדומה (כפי שנהגו בזמן גאוני א"י, כמנהג אבותיהם כנראה מימי החורבן, וכמשתקף בתלמוד ירושלמי ומדרשי א"י), שנשתמרו בקטעי הגניזה המעטים

(קטע רעט בספר הנ"ל). ומכאן יש להסיק שהיו מהגרים קדומים שהגיעו למצרים וערכו לעצמם שילובים בין נוסח ארץ מוצאם לנוסח מצרים המקומי.

48 זאת מלבד מה שהתגלה לאחרונה שבגניזה פזורים עשרות טפסים של שרידי "סידור הגאונים הקדום" - הסידור שקדם לסידורי רב עמרם ורב סעדיה (ראה לעיל הע' 16), ועד כה כל הקטעים הללו נחשבו במחקר לסידורים רגילים מן הגניזה לכל דבר ועניין.

49 לצערי במחקר הקלאסי דנים החוקרים בנשימה אחת בכל קטעי הגניזה הבבליים כמעט בלא שום הבחנה, ודין גרמא לשיבושים רבים ויסודיים בכל חקר נוסח התפילה. חשוב לציין כי לפי כל האמור בפרק זה, עיקר הנוסחאות הבבליות הנמצאות בגניזת קהיר הינם: נוסח מצרים הקדמון שהוא תת ענף של נוסח צפ"א, נוסח מצרים הקצר ההולכים לאורו של נוסח רס"ג, נוסח מצרים הארוך הדומה מאוד לנוסח אר"צ ודמשק. חלק גדול מקטעי הגניזה מייצג את אחד משלושת הנוסחאות הנ"ל בטהרתו, וכל שאר קטעי הגניזה הבבליים רובם ככולם אינם אלא תרכובות ומיזוגים אישיים שנוצרו באדמת מצרים, ולא רק שאין בנוסחים אלו תועלת למחקר, אדרבה הם גורמים לערבוב גדול והטעייה גדולה לחוקרי התפילה, הרואים את נוסח קטעים אלו וחושבים לתומם שזהו נוסח העומד לעצמו, ולא מודעים לכך שהוא נוסח מורכב ולא מקורי. והוא הדבר אשר כתבתי לעיל הע' 3: "לגבי נוסחי בבל, **נוכל לקבל כמעט את אותם נתונים מתוך אלפי הסידורים השלמים**, וקטעי הגניזה לעניין זה אינם משנים את התמונה הכללית", שהרי את בסיס נוסח מצרים הקדמון אנחנו כבר מכירים מכתבי היד השלמים של נוסח צפ"א, ואת נוסח מצרים הקצר אנחנו כבר מכירים מעדי הנוסח השונים של סידור רס"ג הן מהגניזה והן מחוצה לה, ואת עיקר נוסח מצרים הארוך אנחנו מכירים כבר מעדי הנוסח השלמים של נוסח אר"צ ודמשק.

50 אין זה סותר להשערה על נוסחאות שונות, כגון נוסח אשכנז ורומא, שיש בהן שרידים בודדים מנוסח ארץ ישראל. כי גם לשיטתם כמעט כל נוסח אשכנז ורומא הם למעשה נוסח בבל, וכבר כתב אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 428: "ההשפעה הארץ-ישראלית עיקרה בתחום הפיוט שבתפילה, אך תפילות הקבע מקורן דווקא בהשפעה הבבלית". וכבר הארכתי טובא על נושא זה בהתכתבות ארוכה: א' גבאי וד' הילדסהיים, 'האמנם בירכו באיטליה על נר יו"ט, והמסתעף לכללות מנהגי ארץ ישראל באשכנז ואיטליה', ירחון האוצר, 41 עמ' קנו-קעא, 42 עמ' רפא-רפג, 43 עמ' ק-קג, 44 עמ' שכח-שמא. על השפעות קדומות של נוסח א"י על נוסח יהודי בבל עצמם, עיין מה שכתבתי בספרי "תפילת שמו"ע לפי נוסח פרס ובוכרה", אופקים תשע"ח [ישנו באוצר החכמה], עמ' 43.

שמקורם בקהילה הארצישראלית בקהיר. גם נוסח זה אינו אחיד והוא מחולק לנוסחים שונים, ולדוגמה בתפילת העמידה לחול הם מתחלקים לדעתי לחמישה ענפים שונים, ואכמ"ל. כתבי היד המאוחרים של מנהג א"י בגניזה מושפעים הרבה מנוסחי בבל שנהגו בקהילות הבבליים במצרים⁵¹.

פרק ח. מנהגי ביזנטיון-רומאניה

מנהג רומאניה העתיק, התפללו בו התושבים המקוריים **ביון וטורקיה (ביזנטיון)**, המכונים גם 'גריגוש'⁵² או 'בני רומאניה'⁵³. יש להם סידורי דפוס משלהם, וכן סדר הפטרות **שכמעט אין בו הפטרה אחת כשלנו** (התברר שסדר הפטרות שלהם הוא שריד של מנהג א"י הקדום בו סיימו לקרוא בתורה בשלוש שנים, ולכן היו להם הפטרות שונות לגמרי), ונזכרו מנהגיהם פעמים רבות בספר כנסת הגדולה בשם "מנהג ק"ק רומאניה". למנהג זה שייכים מנהגי **כפא וקנדיא וקורפו וסיציליה** (=סיציליה המקומי, ולאפוקי מן "המערביים שהתגוררו בסיציליה" השייכים לנוסח צפון"א הקדום וכן"ל פרק ד אות ו), אלא שכל אחד מהם ספג השפעות מנוסחים נוספים, וכמפורט להלן.

בימינו בתי כנסת רומאניוטים מצויים ביוון בערים יאנינה ואתונה (התפילות בנוסח זה מתקיימות בעיקר בימים נוראים) ובניו יורק (בשבתות וחגים). בשכונת אהל משה שבנחלאת בירושלים קיים עד היום בית כנסת של רומאניוטים יוצאי יאנינה בשם "בית אברהם ואהל שרה לקהילת יאנינה", המשמר חלק מהפיוטים מהמחזור הרומאניוטי ואת המנגינות של בני קהילת העיר יאנינה שביוון, אך נוסח התפילה בו הינו נוסח הספרדים.

כאמור לעיל נוסחי ביזנטיון עצמם מתחלקים למספר ענפי נוסח. עד לפני כעשרים שנה רובם ככולם היו מקוטלגים תחת השם "מנהג רומאניה", והיה קשה עד מאוד לסווגם לתתי נוסח מובחנים, והם היו בעיניי בבחינת "קשר גורדי" שצריך אומן להתירו. אולם הרב אברהם לוין ערך בעניין נוסחי רומאניה מחקר מקיף, ועל סמך קורפוס הפיוטים כולו חילק את מנהג רומאניה לחמישה ענפי נוסח: רומאניה, קנדיא, קורפו, כפא, ועוד ענף נוסף שהרב לוין מכנהו "פוליא" וכותב השורות מכנהו

51 כאן המקום להזכיר את דברי ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, עמ' 31 הערה 88: "גם בשאר מנהגי תפילה 'בבליים' לפחות אחדים מהם אינם אלא מנהגים ארץ ישראלים שוליים, שהועדפו משום מה בחו"ל".

52 ראה להלן הע' 60.

53 כך היה הכינוי של איזור ביזנטיון בדורות הקודמים, ואין לו קשר למדינת רומניה דהיום.

"סיציליה"⁵⁴. מחקרו של הרב לוי האיר את עיניי בסוגיא סבוכה זו, ועל פיו המשכתו לקטלג את ה**סידורים** של המנהגים הנ"ל (מאחר והרב לוי עיקר עיסוקו הוא בתחום הפיוט), ואכן מצאתי שגם בנוסח הקבע החלוקה הנ"ל בולטת ונכונה ביותר⁵⁵.
אציין כאן בקצרה את הסידורים העיקריים של כל ענף שיש בהם את רוב תפילות הקבע:

עדי נוסח מנהג רומאניה: דפוס ראשון קושטא ר"ע, דפוס שני ונציא רפ"ג (הדפוס השני מועתק כמעט אות באות מהדפוס הראשון), וכל הדפוסים אחריהם של "מנהג רומאניה" (בחלקם יש השפעות מעטות של מנהג קורפו); סידור שלם כתב יד גינצבורג 746 ס' 48768, המאה ה"ט"; סידור חלקי פטרבורג רוסיה 144 ס' 51480; סידור ביזנטי מן הגניזה טופס הפזור בכמה דפים: T-S AS 102.13+ T-S AS 102.113+ T-S AS 103.127+ T-S AS 103.71; סידור קדום כמנהג רומאניה, מאה י"ב, ספריית רוסיה אנטונין 3, ס' 46352.

עדי נוסח מנהג קנדיא: סידור שלם, מאה י"ד, כתב יד לונדון 9150 ס' 6586; כת"י פרטי מהמאה ה"ט", לשעבר היה באוסף סמינר ברסלאו מספר 8, צילומו נמצא ביד ר' יצחק סף שליט"א; מאה ט"ו, כתב יד פריס כ"ח 58 ס' 1350; מאה ט"ו, כת"י ירושלים 3318.8; מאה י"ז, פרמה 2587 ס' 14297.

עדי נוסח מנהג קורפו⁵⁶: כת"י פריס 616 משנת רפ"ז (או רפ"ט), מכונה "רומאניה ס" בספר מחקרי תפילה ופיוט של דניאל גולדשמידט; בהמ"ל 4079,5 ס' 24981; מאה י"ד, פריס 606 ס' 11491, מכונה "רומאניה פ" אצל גולדשמידט הנ"ל; סידור עם פירוש ע"ד הקבלה, כ"י פריס 596, ס' 31438, המאות הי"ד-ט"ו; סידור קורפו פרמה 1782 ס' 11460, נכתב בליצ'י שבדרום איטליה בשנת רמ"ה.

עדי נוסח מנהג סיציליה: כת"י לונדון המוזיאון הבריטי 11669 ס' 8363, מאה ט"ז-י"ז, סידור זה היה שלם בעבר הרחוק, אולם כבר לפני מאות שנים נתלשו ממנו כמחצית דפיו והושלמו בכתב אחר ובנוסח קורפו, כך שלמעשה חצי הסידור הלז הינו

54 מחקרו של הרב לוי טרם התפרסם בדפוס, אולם הוא הואיל לשתפני במסקנותיו העיקריות, וכן הרשני להשתמש בקטלוג שהכין על **מחזורי** רומאניה, ובו פירוט על כל כתב יד שיש בו פיוטים לאיזה ענף הוא שייך.

55 יש לציין שבשנים האחרונות הרבה פריטים תוקן שמם בקטלוג הספרייה הלאומית לאור הערותיו והערותיי לצוות הספרייה.

56 בפסיקה זו הובאו רק סידורי קורפו המהימנים מהמאות הי"ד-ט"ו, שיש בהם תפילות גם לחול ושבט והם נקיים מהשפעות ספרדיות. סידורי קורפו מהמאות י"ז-י"ח מכילים נוסח רומאניה רק **למועדים** (וכנראה בימות השנה הרגילים התפללו בסידורי דפוס ספרדיים), וגם בהם יש השפעות ניכרות של נוסח הספרדים.

בנוסח סיציליה וחציו בנוסח קורפו⁵⁷; סידור סיציליה כתב יד ניו יורק בהמ"ל 4451; קטע כריכה ממחזור סיציליה לטינה 3 ס' 6989.

עדי נוסח מנהג כפא: דפוס מנהג כפא הנדפס בקלעא בשנת תצ"ה; סידור כפא עם יותר השפעות פרס, ההוראות בפרסית, הכתיבה פרסית ומושפעת מעט מכתביה מזרחית, מאה י"ז, רוסייה פטרבורג 140 ס' 51229; סידור מנהג כפא מיוחס לפרס שחרית לחול, ספריית אוניברסיטת ברמינגהאם שבאנגליה 14 ס' 14604; סידור כפא 375 ס' 53548; סידור כפא מיוחס לרומאניה רוסייה 1696 ס' 49090; סידור מנהג כפא מאה י"ז-י"ח, כת"י רוסייה 18, ס' 69264; סידור מנהג כפא כת"י רוסייה 467 ס' 53696; מחזור כפא לתשרי, עם יותר השפעות מפרס, מוסקבה ספריית המדינה 78 (109) ס' 52013; מחזור ליום כפורים כמנהג כפא משנת ת"ס, כת"י בהמ"ל 4818 סה"ל 25719; מחזור מנהג כפא לימים נוראים ולסוכות, הספרייה הלאומית של רוסייה, סנקט פטרסבורג, רוסייה Ms. EVR I 150, ועוד רבים (חלק גדול מסידורי כפא עד לאחרונה היו מקוטלגים בטעות כנוסח רומאניה או כנוסח פרס או כסידור ללא זיהוי).

טיב כל נוסח ונוסח מן הענפים הנ"ל:

ענף **נוסח רומאניה** בניגוד לכל שאר הענפים משקף נוסח ביזנטי טהור ללא השפעות חיצוניות, אולם יחד עם זאת הוא משקף את ההתפתחויות המאוחרות של מנהג זה, כלומר שיש בו חידושי נוסחאות שחידשו חכמי רומאניה המאוחרים על פי טענות דקדוקיות, שאינם בשאר ענפי נוסח ביזנטיון, מאחר והם נפרדו לנוסחים עצמאיים לפני שנתחדשו נוסחאות אלו⁵⁸.

נוסח קנדיא הוא נוסח ביזנטי הדומה מאוד לענף נוסח רומאניה אך הוא ספג השפעות לא מעטות מנוסח צרפת (ולעיתים בכל עדי הנוסח שלו מופיע הנוסח הצרפתי, למשל בברכת השנים חורף, אך ברוב המקרים לפחות במיעוט עדי קנדיא נשמר הנוסח הביזנטי המקורי).

57 כל אותם הנוסחאות שבסידור זה השונות מנוסח איטליה הנדפס הובאו במאמר של: י' סרמוניטה 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה' בתוך הספר 'יהודים באיטליה - מחקרים', ירושלים תשמ"ח. והוא החוקר הראשון שהעמיד על ייחודיות נוסח זה והוכיח שנכתב בסיציליה. התגלית שהחלק השני הוא נוסח קורפו היא חידוש של הרב לוי הנוכח. התגלית שנוסחאות הקבע בחלק הראשון הסיציליאני זהות לנוסחאות הקבע של כתב יד ניו יורק בהמ"ל 4451, היא מכותב השורות.

58 לדוגמא בענף נוסח רומאניה בכל כתבי יד והדפוסים (ומשם לנוסח כפא): "**המשיב** שכניתו לציון" וכן "**והשיבנו** בתשובה שלמה לפניך", מחמת שבלשון מקרא אין שורש 'חזר' ורק בלשון חכמים יש שורש כזה. ואילו בשאר ענפי נוסח ביזנטיון (קנדיא קורפו סיציליה) הנוסח הוא "**המחזיר** שכניתו לציון" ו"**והחזירנו** בתשובה שלמה לפניך" וכמו בכל שאר עדות ישראל. וע"ע בספרי ידיעות נכבדות (טרם נדפס) בערך: "רומאניה (ביזנטיון) - חכמי רומאניה הקדמונים הגיהו הרבה נוסחאות בתפילה ופיטים על פי כללי הדקדוק וצחות הלשון, וכן שינו מנהגי הלכה מטעמים שונים".

נוסח קורפו הוא נוסח ביזנטי, השונה לא מעט מהענפים של רומאניה וקנדיא (וכנראה בנוסח קורפו נשמרו כמה וכמה נוסחאות שהיו במקצת רומאניה הקדום), ומלבד זאת ענף קורפו ספג השפעה לא מעטה של נוסח איטליה. מלבד זאת עד נוסח אחד של קורפו מושפע מקנדיא (פריס 616), ועד נוסח אחר שלו מושפע מסיציליה (פרמה 1782). לדעת הרב לוי הנ"ל נוסח **קורפו** הוא **כנראה נוסח דרום איטליה** האבוד⁵⁹, ויש לו לכך כמה הוכחות, הן מהפיוטים הייחודיים למנהג זה שנתחברו בידי פייטנים מדרום איטליה, והן מכך שכמה עדי נוסח של מנהג זה לא נכתבו בקורפו אלא בדרום איטליה.

נוסח סיציליה הוא נוסח ביזנטי, השונה לא מעט מהענפים של רומאניה וקנדיא, ומלבד זאת הוא ספג השפעות לא מעטות של נוסח איטליה (אבל מדובר בהשפעות אחרות מההשפעות שיש על נוסח קורפו), וכן מעט השפעות של נוסח צפון א של קהילת המערביים בסיציליה (כגון תוספת בברכת הגבורות: **"ומחזיר נשמות לפגרים מתים ומקיים אמונתו לישיני עפר"**; ותוספת בברכת העבודה: **"והשב את העבודה לדביר ביתך ושכון בציון עירך בימינו ויעבדוך בניך בירושלים"**). יש השפעות של נוסח אשכנז-צרפת לפחות על חלק מעדי הנוסח של מנהג זה (כת"י ניו יורק 4451).

נוסח כפא הוא הנוסח של יהודי חצי האי קרים המכונים 'קרימצ'קים'⁶⁰, בעיקרו הוא נוסח **רומאניה** הנדפס, אך עם הרבה הוספות מנוסח **פרס**⁶¹.

59 הנזכר בשו"ת הרד"ך בית יא: "במתא ארטא נתיישבו ארבעה קהלות קורפייטי וסיסלייני וקאלברסי ופוייזי [בהמשך התשובה שם הם מכונים קורפו סיסליא קאלבריא ופוליא] וכל קהל בית הכנסת לעצמם נוהגים כמנהגם כאשר היותם במקומם וקהל קאלברסי הסכימו במעמד טובי קהלם שלא יורשה אחד מהם להפרד מהם וללכת להתפלל בשום אחד מבתי כנסיות האחרים" עיי"ש. גם בשו"ת מהרש"ם שהבאתי לעיל סוף פרק ב הזכיר את ק"ק **קאלבריא** וק"ק **פוליא**, עיי"ש.

60 בהקדמת סידור כפא (מועתק בספר 'משא קרים' עמ' 117), מנהג ק"ק כפא אשר המה בגלילות ארץ קרים ואגפיה הנוטה רובו ככולו למנהג רומאניה **הנקראים גריגוש**, היא מנהג החזניא [...] ע"פ הנהגת החכם השלם הדיין המצויין הגבר הוקם על הרב הכולל כמוהר"ר מושה הגולה זצוק"ל היוצא מגלות כיבו [= קייב שבאוקראינה]. נוסח כפא החזיק בטהרתו זמן רב, אך לבסוף גם שם ניצח הנוסח הספרדי, ובערך בשנת תקע"ד קיבלו עליהם בני כפא שבקרים את נוסח הספרדים (עדות הגררנ"ג רבינוביץ [בעל הדקדוקי סופרים] במכתבו משנת תרל"ד שנתפרסם בישרון כ"ג עמ' שכח).

61 ומכאן חשיבותו לשחזורו המלא של נוסח פרס, ובפרט לפיוטים שכמעט לא נשתמרו בכתבי היד הפרסיים. מוצא יהודי כפא תואר בפרוטרוט בספר משא קרים עמ' 150-148, והוא: בבליים ופרסיים שהגיעו לכפא בשנת ד' אלפים תתקע"ט (אלף כ"ת לשטרות), בני רומאניה שהגיעו בשנת ר"ז ואח"כ קהילה אשכנזית ובראשם ר' משה הגולה (שכידוע הוא מחבר ספר שושן סודות) שנפטר בשנת רפ"ב, ועיין בכתב עת סיני גליון שח עמ' קפז. וע"ע בספרי "תפילת שמו"ע לפי נוסח פרס ובוכרה", אופקים תשע"ח [ישנו באוצר החכמה], עמ' 7-8.

פרק ט. מנהגי מחוזות אלג'יריה

במדינת אלג'יריה קיימים ארבעה אזורים בעלי מנהגים שונים⁶²:

א. העיר אלג'יר וסביבותיה: לשם הגיעו מגורשי קטלוניה שבספרד. רבים מיהודי קטלוניה עברו בהגירה ההמונית שהייתה לאחר הפרעות בשנת קנ"א למדינת אלג'יריה ובראשם הריב"ש והרשב"ץ, רובם הגיעו לעיר אלג'יר וסביבותיה והביאו עמם את נוסח קטלוניה הנ"ל, והשפיעו הרבה ממנהגיהם על מנהגי העיר, עד שלבסוף הקהילה המקומית התמזגה ובטלה בתוכם. לפיכך נוסח קטלוניה נשתמר ברובו בעיר אלג'יר וסביבותיה עד המאה הי"ח, אך הוא ספג השפעות מן הנוסח הספרדי הנדפס, שהלכו וגברו מזמן לזמן⁶³. לכן ככל שכתב היד קדום יותר יש בו פחות השפעות ספרדיות. כמו כן בנוסח אלג'יר קיימים שרידים מעטים של נוסח צפון א הקדמון שהיה נהוג אצל התושבים המקומיים קודם בואם של המהגרים הספרדים.

ב. מחוז קצנטינה (כיום קונסטנטיין): לשם הגיעו פחות מגורשי ספרד, ולכן שרדו שם מנהגים בודדים עתיקים⁶⁴. המנהגים הספרדיים שלהם אינם כמחוז קטלוניה אלא כשאר מחוזות ספרד, ניגון וטעמי קריאת התורה שלהם דומים לניגון התוניסאים וכן דומים קצת לניגון הספרדים בירושלים. המחזור לימים נוראים של עדה זו נשתמר בכמה כתבי יד מהמאות י"ז-י"ח, וכן נדפס כמה פעמים במאתיים השנים האחרונות בשם "מחזור מנהג קצנטינה". בדפוס קיימים רק הפיוטים, ואילו נוסח הקבע הוא כבר כמעט ספרדי רגיל, אבל בכתבי היד נשמר גם נוסח הקבע לתפילות העמידה של הימים הנוראים, והנוסח שם דומה מאוד לנוסח צפון א הקדמון אך עם השפעות מהנוסח הספרדי המודפס. מערכת הפיוטים של מנהג זה בכתבי היד ובדפוסים היא מערכת ייחודית ממקורות שונים⁶⁵.

ג. העיר תלמסאן והעיר אורן וסביבותיהם: אזור זה סמוך למרוקו ומנהגיהם דומים

62 את עיקרי חלוקה זו למדתי מפי סבי הרה"ג ר' ישראל זרביב שליט"א, שהתגורר בעיר בון שבאזור קצנטינה, וכן שהה שנה שלמה בעיר אלג'יר, והוספתי עליהם כהנה וכהנה.

63 במאה הי"ט בהשפעת כמה חכמים מקובלים עברו רוב בני הקהילה באופן מוחלט לנוסח הספרדי, הדבר עורר אז פולמוס גדול שנתפרסם בקובץ מקבציאל כך לט.

64 כגון: מבטא האות וא"ו כאות וֶּלְיוֹ האנגלית (W) כמנהג כל תושב ארצות ערב, ולא כאות וי האנגלית (V) כמנהג תושבי אירופה ובכללם ארץ ספרד; תיק של ספר תורה כמנהג רוב תושבי ארצות ערב (חוץ ממרוקו), ולא כמנהג ארץ ספרד שהלכו בס"ת בלי תיק המכונה בטעות כיום: 'ס"ת אשכנז'.

65 נציין כי מנהג זה הוא היחיד המשמר הלכה למעשה את סדר העבודה המופיע בסידור רס"ג. כך שמעתי מידי הרב אברהם לוין.

להם (כגון בניגון וטעמי קריאת התורה). רוב הפיוטים לימים נוראים שלהם קרובים למנהג העיר אלג'יר.

ד. מחוז גרדאייא: מתוך בירורים שערכתי אצל זקני העדה, למדתי שהקהילה בגרדאייא בנויה מיהודים מקומיים קדומים וכן מהרבה יוצאי ג'רבה ודרום מרוקו. לפיכך נוסח התפילה במחוז זה מורכב מכל אלו, ובפיוטי המועדים הוא נגרר אחר ה'קרובץ' של עיר אלג'יר. יש להם סליחות נפרדות משלהם, וכן יש להם הגדה של פסח מיוחדת להם, ובה נמצא הקידוש הארוך בנוסח מרוקו הקדום (שהגיע לקהילת גרדאייא על ידי יוצאי מרוקו וכנזכר), וכן יש להם בסוף ההגדה פיוט ארוך המשולב בתוך אמירת "נשמת כל חי", פיוט זה הינו פיוט נדיר ביותר, הנזכר בשני כתבי היד של סדר רע"ג שנשמט של ליל הסדר (פרט זה הוא כנראה שריד של הנוסח היהודים המקומיים הקדומים בגרדאייא, כי לא מצאנוהו לא בג'רבה ולא במרוקו, וגם הסליחות שלהם שייכים כנראה לנוסח המקומי).

פרק י. האחידות הפנימית של נוסח אשכנז

בכל הנוסחאות הנ"ל ישנם חילוקים פנימיים רבים בכתבי היד והדפוסים של אותו הנוסח, המתבטאים בהוספת מילה או שתיים בכל כמה שורות. יוצא מן הכלל הוא נוסח אשכנז שבו כל כתבי היד והדפוסים מאוחדים יחסית סביב נוסח אחד ומיוחד, והחילוקים ביניהם הם בעיקר **באותיות**, ובאופן נדיר יחסית גם בתיבות בודדות. הדבר נובע מהקפדתם של חסידי אשכנז במנין תיבות התפילה כידוע⁶⁶.

פרק יא. מצב המיפוי בנוגע לתחום הפיוט⁶⁷

הדברים האמורים במאמר זה נכונים לא רק לגבי תחום תפילות הקבע, אלא גם לתחום הפיוט (הכולל פיוטים למועדים ולשבתות מיוחדות, קינות לתשעה באב, סליחות לחודש אלול ולתעניות, והושענות), פרט לשינויים הבאים: א. ברשב"נ ורמב"ם אין פיוטים; ב. מנהג תימן בפיוטים לקוח ברובו ככולו מספרד⁶⁸, וקצת מסידור רס"ג⁶⁹

66 אחרי אשכנז הדירוג לגבי האחידות הפנימית הוא: איטליה, פרובנס, ספרד, רומאניה, אר"צ, צפון א, פרס.

67 אין לי ידע מעמיק בתחום הפיוט, אך נעזרתי בידי הרב אברהם לוי, שידי רב לו בתחום זה.

68 חלקם הגיע אליהם קודם הדפוסים (כגון פיוט 'עת שערי רצון להפתח') וחלקם עם הגעת הדפוסים הספרדיים לתימן.

69 את ההושענות לסוכות ודאי נטלו בני תימן מסידור רס"ג, יש הסוברים שאף את הקידוש הארוך ופיוט "אתה גאלת" בהגדה של פסח לקחוהו מסידור רס"ג, אך אין הדברים מוכרחים, שהרי הוספות אלו היו קיימות ברוב עדות ישראל כבר קודם סידור רס"ג, ולכן בכל העדות שנהוג בהם

(ולעיתים נדירות מסידור אר"צ⁷⁰); ג. אשכנז, רומא ורומאניה, הפיוטים ברובם מפייטנות ארץ ישראל הקדומה (פיוטי א"י שבנוסח אשכנז, הגיעו לשם בתיווך נוסח איטליה); ד. רס"ג השפיע הרבה על נוסחי פרס ואר"צ⁷¹; ה. אר"צ הושפעה הרבה מספרד; ו. אראגוניה רובה ככולה מנוסח קטלוניה.

פרק יב. מצב המיפוי לגבי ניקוד התפילה

בעוד שבנוסח התפילה יש בידינו 15 מסורות שונות, שהם 11 עדות: אשכנז, ספרד, פרובנס, איטליה, רומאניה, מרוקו, צפו"א-מצרים הקדמון, פרס, סוריה (אר"צ-דמשק), מצרים הארוך, תימן הקדום, ועוד 4 סידורים שנערכו ע"י חכמים שונים: רע"ג, רס"ג (ומצרים הקצר), רשב"ן, ורמב"ם (ותימן). לגבי ניקוד התפילה יש לנו רק 10 מסורות: מאחר ואין לנו כלל סידורים של חכמים מנוקדים, כי סידורי רע"ג רס"ג רשב"ן והרמב"ם אינם מנוקדים (רוב קטעי הגניזה של רס"ג אינם מנוקדים אלא בחלק הפיוט. ומסתבר שאכן רס"ג לא ניקד בסידורו אלא את חלק הפיוט ואכמ"ל). וגם נוסח מרוקו לא נשמר אלא בכתב יד אחד שאיננו מנוקד, ולא נותר לנו אלא 10 העדות הנ"ל.

הוספות אלו יש בהם הרבה שינויי נוסח מן הנוסח שברס"ג, וגם הנוסח התימני שונה בכמה וכמה פרטים מנוסח רס"ג.

70 בספר סערת תימן לרב עמרם קורח (ירושלים תש"ד) עמ' יז כתב: "עוד הגיע לתימן סידור תפילה כמנהג בני חלף נדפס בוויניציא שנה הש"ך חלוק בנוסח התפילה וקצת ברכות מנוסח התכלאל וסידורי ספרד וגם נדפס בו סליחות שאינם בשני הסידורים. שני הפיוטים אשר בסידורי ספרד בתפילת ר"ה האחד מתחיל "המלך ה'" והשני "ה' בקול שופר" נמצאו בו משולבים פיוט אחד, מתחיל פזמון ראשון המלך ה' ואחריו ה' בקול שופר, ועל זה הסדר עד הסוף בתוספת וחסרון קצת פזמונים העתיקוהו לתכלאל כתבניתו בשילובו לאומרו קודם התקיעות [ועי' אוצר השירה והפיוט דוידזון מס' 765], גם העתיקו לתכלאל מהסליחות שנדפסו בו סליחה המתחלת "יראים שלחוני" וכו' לאומרה בליל כיפור קודם כל נדרי ויחסו אותה לר' ששון הלוי".

71 חלק הפיוט בסידור אר"צ מושפע רבות מרס"ג: כך נראה ממקומות רבים, וגם מהדירי סידור רס"ג השתמשו בכמה פיוטים בנוסח אר"צ והכניסוהו למדור שנו"ס לפיוטים (לדוגמא: סידור רס"ג עמ' שכ שורה 1; שם עמ' שלא שורה 1; עמ' שלג שורה 1; עמ' רנב שורה 1). ובפרט יש לציין שבמחזור אר"צ ח"ב דף קסב לפני ההושענא "אמרו לנמהרי לב חזקו" נכתב 'אלזידא אלתאניה', והכוונה להוספה השניה שהמליץ עליה רס"ג בסידורו עמ' רנא-רנב, וברור שלקחהו אנשי אר"צ מסידור רס"ג עם הכותרת, כי באר"צ אין לפני כן את הפיוט הראשון שיש ברס"ג [תודה לר' אברהם לויך הנ"ל ששיתף אותי בממצא חשוב זה]. על חלק הפיוט של רס"ג בסידורי הפרסיים ראה בספר 'נוסח התפילה של יהודי פרס בכתב יד', שלמה טל; ירושלים תשמ"א, עמ' כב, שלפחות קורפוס הסליחות בסידורי פרס הוא מסידור רס"ג, וכך כתוב להדיא בכותרת כתב יד פרס; עיי"ש.

ועוד הבדל ישנו בין ניקוד התפילה לנוסח התפילה, שבעוד שלגבי נוסח התפילה של בני אר"צ יש לנו שלושה עדי נוסח, בניקוד התפילה יש לנו רק עד נוסח אחד חלקי⁷². וכן נוסח **דמשק** הדומה לנוסח אר"צ, נשמר בעיקר בכתב יד אחד גדול שאינו מנוקד. וכן בנוסחי **צפון אפריקה** יש בידינו מעט מאוד כתי"י, ומחציתם אינם מנוקדים. וכן הקטעים של סידורי **אפגניסטן** שנמצאו בגניזת אפגניסטן אינם מנוקדים. גם **קטעי הגניזה** שאנו נעזרים בהם הרבה לברור נוסח התפילה רובם אינם מנוקדים, ובפרט קטעי הגניזה של מנהג מצרים הקדמון, וגם אותם קטעים שבמקורם הם מנוקדים (ורובם שייכים למצרים הארוך, ומיעוטם לנוסח מצרים הקצר) בדרך כלל מפרסמי הקטעים משמיטים את הניקוד, וכידוע שלחוקר המצוי לא תמיד קל לבדוק את קטעי הגניזה אחד אחד לבדו.

מאיך בכמה תחומים קיים יותר מידע בשטח הניקוד: לגבי נוסח **תימן הקדום**, רוב נוסח זה לא השתמר, אך הניקוד של נוסח תימן הקדום השתמר כולו בסידורי תימן עד ימינו, שהרי התימנים כיום נוסח תפילתם הוא נוסח הרמב"ם, אך ברמב"ם עצמו אין ניקוד [גם ב'ספר החתום' וקטעי הגניזה וכתבי יד תימן], וע"כ שהתימנים העבירו לנוסח הרמב"ם את הניקוד שהיה להם בנוסח התפילה העתיק שלהם.

וכן לגבי **נוסח צפון א"י הקדמון**, בשטח הניקוד מצטרפים לנו קטעי הגניזה המנוקדים של **נוסח מצרים הקצר**, שאף שקיבלו על עצמם את נוסח רס"ג, מ"מ לגבי הניקוד מסתמא המשיכו את הניקוד של **נוסח מצרים הקדמון**, שהתפללו בו במצרים קודם התקבלות נוסח סידור רס"ג, וכן ניתן ללמוד על הניקוד שהיה שגור במצרים מתוך קטעי הגניזה המנוקדים של סידורי רס"ג ורשב"ן.

כמו כן לגבי **נוסח פרס**, בשטח הניקוד יש לנו יותר מקורות מאשר לנוסח התפילה, כי מצטרף לנו כתי"י קדום אוקספורד 1096 ס' 17702 שהוא עותק של **סידור רס"ג** שנכתב ונוקד בפרס במאה ה"ב-י"ג בידי נקדן מומחה שהקפיד היטב להבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול⁷³. וכן יש לנו כתב יד של **סידור רשב"ן**, אוקספורד קטלוג נויבאוואר 897 ס' 21856, שנכתב ונוקד בפרס במאה י"ב-י"ג, וגם הוא מסייע לנו בברור הניקוד הפרסי.

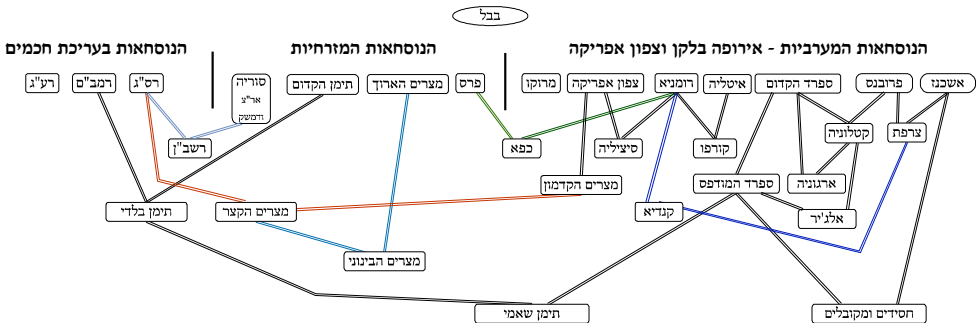
72 ישנם שלושה עדי נוסח בלבד לנוסח אר"צ: דפוס ונציא רפ"ז; כתי"י שלם מהמאה ה"ד אוקספורד נויבאוואר 1146 ס' 16710; כתי"י סינסינטי משנת ה' ק"ע, וכדלעיל הע' 35. כתי"י אוקספורד רובו ככולו איננו מנוקד. דפוס ונציא קרוב לוודאי שנוקד בידי נקדן הדפוס האיטלקי בוונציא, ואינו משקף את מסורת אר"צ. ואם כן לא נותר לנו אלא כתי"י סינסינטי שלצערנו אינו אלא שריד קטן מסידור גדול.

73 ראה: סידור רס"ג, מבוא עמ' 42 הע' 1. נקדן זה חי בזמן קדום ומשקף שיטה ייחודית, והוא "נת נוסח" לעצמו בתוך מנהג פרס.

סיכום

נמצאים בידינו 11 נוסחאות יסוד של נוסח התפילה בעדות ישראל: אשכנז, ספרד, פרובנס, איטליה, רומאניה, מרוקו, צפו"א-מצרים הקדמון, פרס, סוריה (אר"צ-דמשק), מצרים הארוך, תימן הקדום. כמו כן נמצאים בידינו עוד ארבעה סידורים שנערכו ע"י חכמים קדומים: רע"ג, רס"ג, רשב"ן ורמב"ם. שאר הנוסחאות הן הרכבות של נוסחים אלו: נוסח צרפת הוא הרכבה של נוסחי אשכנז ופרובנס; קטלוניה - הרכבת ספרד ופרובנס; אלג'יר - קטלוניה וספרדי המודפס; ארגוניה - קטלוניה וספרד; מצרים הבינוני - מצרים הקצר ומצרים הארוך; קנדיא - רומאניה וצרפת; קורפו - רומאניה ואיטליה; סיציליה - רומאניה, איטליה וצפו"א; כפא - רומאניה ופרס; תימן שאמי - ספרדי המודפס ותימן בלדי; נוסחי החסידים - אשכנז וספרדי המודפס. החלוקה הזאת נכונה ברובה גם בתחום ניקוד התפילה וגם בתחום הפיוט עם הגבלות מסוימות.

נספח: תרשים מיפוי נוסחי התפילה⁷⁴

74 בתרשים שלפנינו אין משמעות לזוויות הקווים ואורכם. תודה לנועם קפלן על הכנת התרשים.

